

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATI BHAVANA TEXTS

EDITED BY

GANGĀNĀTHA JHĀ

AND

GOPĪNĀTHA KAVIRĀJA

— — —
No. 3
— — —

THE
VEDĀNTAKALPALATIKĀ
— — —

BENARES :

Printed by Dr. Jagannatha Prasad, M. B., B. S., proprietor,
E. J. Lazarus & Co., at the Medical Hall Press.

— — —
1920

OEN

LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 24058:

Date. 5.7.56.

Call No. 81V1 / Mad / Ram.

मधुसूदनविरचिता
वेदान्तकल्पलतिका

THE
Vedāntakalpalatika

OF

MADHUSŪDANA ŚAŚASŪYATĪ

EDITED WITH INTRODUCTION ETC.

BY

72845

MAJĀNĀ PĀNDEYA VYĀKARANOPĀDHYĀYA,

LATE SADIHOLAL SCHOLAR,

Government Sanskrit Library, Benares.

Printed by Dr. Jagannath Prasad, M. B., B. S., proprietor,
E. J. Lazarus & Co., at the Medical Hall Press, Benares;

and

Published under the authority of the Government
of the United Provinces by the Government Press,
Allahabad.

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,
BENARES

1920.

Sa VI

Mad/Ram

73

74

75

उपोद्घातः ।

सुविदितमेवैतदस्ति शास्त्रज्ञानाद्भूतनिर्मलीकृतचक्षुषां
विदुषाम्, यदर्थधर्मकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां शीर्ष-
स्थानानापन्नो मोक्ष एव परमः पुरुषार्थ इति । तत्र चान्या-
स्त्रीन् पुरुषार्थानधिकृत्य तत्तद्विभिन्नार्थवाच्यं विभज्य शा-
स्त्राणि समाभ्युपगच्छन्ति । तेषामप्यत्रैव मोक्षशास्त्रे तात्पर्या-
वधारणेन सुमुक्तवोऽपि तानि तानि शास्त्राण्यधिगन्तव्य-
त्वबुद्ध्याऽधीयते । यद्यप्यन्यस्या अपि पञ्चदर्शन्या मोक्षशा-
स्त्रपदव्यवहार्यता युक्ता, तथापि तत्तच्छास्त्रैः प्रतिपादितस्य
मोक्षस्य वास्तविकमोक्षलक्षणानाक्रान्ततयाऽस्यैव चतुर-
ध्याध्यात्मकस्य शारीरकमीमांसादर्शनस्य निर्दुष्टमोक्षतत्त्वा-
धनस्वरूपावधारकतया तत्प्रापकत्वे परमोपायभूततया च
तत्त्विकमोक्षशास्त्रत्वसम्बन्धुपगन्तव्यम् । अन्येषां शास्त्राणां
पञ्चकोशव्युत्पादनवदत्रैव वेदान्तदर्शने तात्पर्यावधारणेन
लक्षणया मोक्षशास्त्रत्वव्यवहारेऽपि नास्ति काचित् क्षतिः ।

यद्यपि सर्वस्य वेदस्यान्तः परमतात्पर्यविषये दोष-
कतासम्बन्धेन यत्रेतिव्युत्पत्त्या तत्त्वसंख्यादि बाध्यमेव
वेदान्तशब्दाभिधेयम्, तथापि तदर्थव्युत्पादकतया तदुपे-
क्षलकरूपतया च चतुरध्यायीलक्षणस्य ब्रह्ममीमांसादर्शन-
स्यापि वेदान्तपदबोधयत्वे बाधकाभावः । अत एव तत्ति-
द्धान्तप्रतिपादकानामर्वाचीनानामपि निबन्धानां तत्पदव्य-
पदेशे नास्ति काचिद् विप्रतिपत्तिः । एवं च मोक्षशास्त्रापर-
पर्यायस्यास्य वेदान्तदर्शनस्योपेयतया व्यवस्थितस्य मोक्ष-

पदार्थस्य स्वरूपनिर्णयाय तत्साधनादिप्रदर्शनाय च तत्तद्वा-
द्यभ्युपगतमोक्षतत्साधनादितत्स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं निरा-
करणीयांशान् निराकरिष्युभिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिर्वे-
दान्तकल्पलतिकानामकं प्रकरणं समारम्भम् ।

ननु सर्वैरेव वेदान्तविद्भिर्मोक्षपदार्थः सम्यग् विचारित
एवेति तत एव जिज्ञासूनामाकाङ्क्षोपशमः सेत्स्यतीति निष्प्र-
योजन एवायं ग्रन्थनिर्माणप्रयास इति चेदुच्यते ।

सन्ति यद्यपि बहवो निबन्धा मोक्षमपि विषयीकृत्य
तत्तदाचार्यप्रवरैर्निष्पन्नाः, तथापि ते नैव प्राञ्जलरूपेणास्ति-
कनास्तिकाभिमततापवर्गतत्साधनादीन् प्रदर्श्य पराकृत्य चीप-
निषदानुमतांस्तान् प्रादीदृशन् । अल्पीयस्यप्यस्मिन् ग्र-
न्थेऽन्यैराचार्यैः सम्यग्रूपेण प्रदर्शिता वाद्यन्तराभिमतता मोक्ष-
तत्साधनादयो महता सौष्ठवेनापपादिता निराकराश्च
सन्ति । एतत्प्रसङ्गादन्त्येऽपि विषया एवमेव निरूपितास्तत्र
दृग्गोचरीभवन्ति । अतएवैतैराचार्यैः प्रायः सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु
वेदान्तकल्पलतिकायां विस्तर' इत्याद्युपन्यस्यास्य ग्रन्थ-
शिरोमणेः सुमहद् गौरवं समुद्गायितम् । साम्प्रतं समुपल-
भ्यमानेषु प्रकृताचार्यप्रणीतेषु निबन्धेष्वस्यैव ग्रन्थरत्नस्य
सर्वापेक्षया प्राचीनत्वं प्रतीयते । तथा च नैव पुरातनैरन्य-
दीयैर्ग्रन्थैर्गतार्थताऽस्य, ग्रन्थप्रवरस्येत्यतिरोहितमेव स-
र्वेषां विपश्चिताम् ।

यद्यप्येतन्मतेऽपि श्रीपूज्यपादभगवच्छङ्कराचार्याभि-
मतमेव मोक्षस्वरूपम्, तथापि 'भगवता नीलाचलनाथकेन'
'नीलाचलनाथेन' इत्यादिपदान्युपादानैरेतैस्तत्सम्पत्तौ वि-
रजाक्षेत्रस्थस्य जगन्नाथस्य भगवतो भक्तेरावश्यकरीत्यमपि
स्पष्टं स्वीकृतम् ।

नन्वेतैर्निर्मितेषु ग्रन्थेषु किमपेक्षयाऽस्य प्राचीनत्वं किमपेक्षया चार्वाचीनत्वमिति चेत्, उच्यते तत्र तावदियं वेदान्तकल्पलतिकाऽद्वैतासिद्धेस्तु पूर्वमेव निर्मिता, “उपप-
त्त्यन्तरं चात्र सिद्धान्तविन्दु-कल्पलतिकादावस्माभिरभि-
हितम्” (१) “सिद्धान्तविन्दुकल्पलतिक्रयो विस्तर” (२) इ-
त्यादिना तत्र तन्नामग्रहणात् अत्र चाद्वैतसिद्धेर्नाम्नोऽनुपल-
म्भात् ।

एवमेव महिम्नः स्तोत्रस्य टीकातोऽप्यस्याः प्राग्भव-
त्वं सिद्ध्यति, विस्तरेण चात्र युक्तयो वेदान्तकल्पलति-
कायामनुसन्धेयाः” (३) “यथा च शब्दादपरोक्षनिर्विक-
ल्पकबोधोत्पत्तिस्तथा प्रपञ्चितमस्माभिर्वेदान्तकल्प-
लतिकायाम्” (४) इत्यादिना तत्र तन्नामोल्लेखात् ।

अस्यां (५) च सिद्धान्तविन्दुनामोपन्यासात् तत्र चास्याः
नामोपादानात् पूर्वापरभाषनिश्चयस्य दुष्करतया द्वयोः
समानकालभवत्वमभ्युपगन्तव्यम् । एतेन ग्रन्थकृतः पूर्वं
ग्रन्थाग्निसांय तत्र च विषयन्यूनानधिकभावं समालोच्य
परस्परं नामानि संयोजयन्तीति प्रतीयते । श्रीहर्षोदयना-
चार्यप्रभृतियन्त्रेणैवपीयं रीतिर्दृश्यते ।

- (१) पृ० ११० पं० ८ दृष्टिच्छुपपत्तौ । (२) पृ० २३५-पं० ११
(अद्वैतमञ्जरीविराज) । (३) निर्णयषाणरीयः पृ० ५-पं० ११
(४) पृ० १५-पं० ३ । (५) पृ० ८० पं० ७

अद्वैतसिद्धौ गीतानिवन्धननामग्रहणेन (१) गीतानि-
बन्धने (२) श्रीमद्भागवतटीकायां च (३) भक्तिरसायनना-
मोपन्यासेन भक्तिरसायने (४) कल्पलतिकानाम्नः संचारेण
च सर्वापेक्षयाऽस्याः प्राचीनत्वं समायाति ।

अद्वैतरत्नरक्षणस्य तु समुपलभ्यमानानां सर्वेषां ग्रन्था-
नामपेक्षयाऽर्वाचीनत्वं युक्तियुक्तं भासते” । “शब्दातिरिक्तं
धात्मविषयं प्रमाणं नास्तीत्यादि निरूपितमद्वैतसिद्धिवे-
दान्तकल्पलतिकयो रिति नेह प्रपञ्च्यते (५) “वस्तुतस्तु
मननस्य अवणाङ्गत्वान्न मननविधेर्विचारप्रयोजक-
त्वम् । किन्तु साङ्गश्रवणविधेरेषेति व्युत्पादितमद्वैत-
सिद्धौ” (६) “मुख्याया असमभवे जघन्याया एव वृत्ते-
न्याप्यत्वात्, उपपादितं चैतदद्वैतसिद्धौ” इत्यादिना
बहुषु रूपेषु अद्वैतसिद्धेर्नामनः समुपलम्भात् । तथा च
महिमस्तोत्रसंक्षेपशारीरकयोष्टीकातोऽप्यस्याद्वैतरत्नरक्षण-
स्यार्वाचीनत्वे सारप्रतं दृढं प्रमाणं नोपलब्धम्, नापि
संक्षेपशारीरकटीकायाः किमपेक्षया प्राचीनत्वं किमपेक्षया
चार्वाचीनत्वमिति निर्णेतुं शक्यम् ।

एतै श्रीमन्तो भुसूदनसरस्वत्यः कुत्रत्याः किञ्चैषां
वृत्तम्, कश्च, समय इत्यादि विषयानधिकृत्य यत्किञ्चिदुच्यते ।

(१) पृ. २३५ - पं० १० -

(२) गी, टी, पृ. ५६० - पं० ३ - ।

(३) पृ. १५ - पं० १० ।

(४) पृ. ३ पं० ६-७

(५) पृ. ० ४४ पं० २३

(६) पृ० ८ पं० ६७-६८

“नीलाचलनायकेन नारायणेनानुगृहीताः” इत्यत्र

नीलाचलनायकपदेन विरजाक्षेत्रस्थस्य जगन्नाथस्यैव भगवतो ग्रहणस्य सिद्धतया तस्मिन् समये प्रायः सर्वत्रैव वङ्गदेशे तद्भक्तेः प्राचुर्येण विद्यमानत्वादेतैरपि स्वोपास्यदेवस्य तस्यैव नामोपन्यासस्य सम्भाव्यमानत्वादेषां वङ्गदेशोद्भवत्वं प्रतीयते

अपि चैतच्छिष्येण पुरुषोत्तमसरस्वत्या सिद्धान्तविन्दु-टीकायां “बलभद्रो भट्टाचार्यः कश्चन भक्तशिष्यः परम-वेदान्तशास्त्रनिष्णातः” इत्यत्र बलभद्रस्य भट्टाचार्यपदेन विशेषणात्, “आचार्याणां सेवकब्रह्मचारिणः” इत्यस्य च गौडब्रह्मानन्देनोक्तत्वात् तस्मिन् समये भट्टाचार्यशब्द-व्यवहारस्य वङ्गदेशीयेष्वेव प्रसिद्धेः, प्रियशिष्यस्य तद्देशीयत्व-सिद्ध्या, नारायणतीर्थेन च सिद्धान्तविन्दोर्दृष्टीकायाम् “असौष्ठवम्” इति प्रतीकमुपादाय “माष्यभामतीविवरणाद्यपेक्षयाऽपि कठिनत्वरूपं तन्मसैव न गुरोरित्यर्थः, अखिलविद्याप्रवीणतार्किकशिरोमणिभट्टाचार्यरीत्यनुसरणादिति भावः” इत्यनेनैतद्गुरोरपि भट्टाचार्यपदेन विशेषणान्तर-सिद्ध्या च तस्मिन्व्यपातिनामाचार्याणामपि वङ्गदेशीयत्वं निर्विवादम् ।

उपलब्धार्थप्रामाण्येन तु तत्रभवतां मूलपुरुषो रामनिम्नो नाम वङ्गदेशाभिजनानां ब्राह्मणानां वंशोद्भवो वैदिको ब्राह्मण आसीत् । एतेन च फरीदपुरमण्डलान्तर्गत “कोटालीपाडा” नामको ग्रामो वासस्थानत्वेन कल्पित इतितद्देशीयकुलपञ्जिकातः समवगम्यते । आचार्याणां पितृ-

पादास्तु प्रमोदनपुरन्दराचार्येत्याख्यया सहतीं प्ररठ्वातिं
जग्मुः तेषां च श्रीनाथचूडामणि-यादवानन्दन्यायाचार्य-
कमलजनयन-वागीशगोस्वामीतिसुप्रसिद्धनामधेयाः परम-
विधेयाश्चत्वारस्तनया बभूवुः । तत्र यादवानन्दन्यायाचा-
र्याः प्रतापादित्यस्य राज्ञः सभाचूडामणितां प्रापुः । येषां
चापूर्वं पाणिहृत्यं समालोच्य प्रकृतेन राज्ञा ते “अखिलम्ब-
सरस्वती”त्युपमान्ना समलं चक्रिरे । माधवसरस्वतीत्या-
ख्यया च तेषां सुप्रसिद्धिरासीत् । एत एव माधवसरस्वत्यः
प्रकृताचार्याणां विद्यागुरवोऽन्यो वा नारायणभट्टपितृपादानां
रामेश्वरभट्टानां शिष्यो माधवसरस्वतीति सम्यङ् नावधा-
रयितुं पार्यते ।

तृतीयः पुत्रः कमलजनयनस्तु नवद्वीपे न्यायशास्त्रमधीत्य
प्रथमाश्रम एव संसारासारतामसगत्य समुपजातवैराग्यस्तुरी-
याश्रमं(१)प्रतिपेदे । एषां विद्यागुरवो माधवसरस्वत्यः परम-
गुरवश्च श्रीरामसरस्वत्य आसन् । आश्रमगुरवो विश्वेश्वर-

(१) श्रीमन्तो गदाधरभट्टाचार्या गुरुणां स्वर्गारोहणाद्धेतोः परी-
क्षाभदत्त्वा तद्देयां पदवीं चालयध्वा तत्प्रयुक्तविशिष्टप्रतिष्ठाभावेन
कात्राणां तदन्तिक उपस्थित्यभावात् पुष्पवाटिकायां गुह्यमादीन्येव
पाठयन्तः कालं यापयामासुः । तत्र प्रत्यहं गङ्गा स्नातुं गच्छन्तीभि-
र्जनताभिर्विक्षिप्तं मन्यमानाभिरुपेक्षाचक्रिरे । परन्तु केचन तत्सुवा-
न्वेष्टिणः किमयं पाठयतीति समुत्कण्ठया तदन्तिके गत्वा, पूर्वं
तत्पाणिहृत्यं पाठनशैलीं चावधार्य सर्वत्रैव तद्यथापमख्याः
यितुमारेभिरे । ततः प्रभृति चापरिमेया अन्तेवासिनस्तान् पर्य-
वारयन् ॥

सरस्वत्यो मधुसूदनसरस्वतीत्यभिधानेन तदानीं तं भूषणा-
मासुः । ततः प्रभृति ते चतुःषष्टिघट्टे गोपालमठे स्वावासं प्राची-
कल्पन् । तदानीञ्चानन्दकाननान्तर्गतेऽप्ययं प्रदेशः कैश्चि-
देव साहसिकधीरैः संप्राप्तागमनिर्गमो यथार्थतः कानन-
मेवासीत् ।

“एते मुनिवर्गो गदाधरचक्रवर्तिभिः सतीर्थैः सह हरि-
रामतर्कवागीशमहाशयानामन्तिके न्यायशास्त्रमध्यगच्छन् ।

(१) अस्मिन्नेवाश्रमे वेदान्तादीनि शास्त्राणि माधव-
सरस्वतीनामन्तिके समभ्यस्तान्याचार्यैः । प्रायः सर्वे निबन्धा
अप्येतैरन्तिमाश्रम एव निबद्धा इति तद्ग्रन्थाद्यन्तभाग-
समालोचनया प्रतीयते । कदाचिच्च स्वजनमभूमिस्नेहेन
सतीर्थ्यस्नेहेन वा धर्म्यं पथि सांसारिकान् प्रवर्तयितुं वा
नवद्वीपं गतवत्स्वाचार्यवर्येषु तत्रत्याः सर्वे तार्किकाः पर्य-
त्रस्थन् । तदानीन्तनीमेवावस्थां वर्णयता केनचित् कविना
“नवद्वीपे समायाते मधुसूदनवाक्पतौ । चक्रमपे तर्कवगीशः
कातरोऽभूद् गदाधरः” इत्ययं श्लोको गीतः । एते च
तत्रागत्य श्रीमतां गदाधरभट्टाचार्याणां सद्मनि निवसन्तस्त-
त्कल्पितानातिथ्यवत्क्रियां स्वीचक्रुः । तदानीं न्यायशास्त्र
पाठयन्तो गदाधरभट्टाचार्याः “किं मोक्षत्रावस्थाया-
मेव संकलितानि टिप्पणादीनि पाठ्यन्ते” इति साक्रोश-
माचार्यैः पृष्टाः “कानामात्रानुपपत्तिरिति” साक्षियोगमुक्ता
तैः साकं वादं समुपस्थापयामासुः । तदानीं च ते पूर्वावस्था-
तोऽपि महतीं पदार्थसम्पत्तिं श्रेमुषीवैभवं च तेषामवगम्य
साङ्गलं प्रणिपेतुरिति किंवदन्तीति महामहोपाध्यायराखाल-
दासन्यायाचार्यमहाशया भणन्ति स्म ।

काशीस्थदाक्षिणात्यपण्डितावलीप्रदर्शनावसरे इन्डि-
यनएन्टिकोरी—(Ind. Ant 1912, 9,) नामके मासिक-
पत्रे "तेन राजा वितीर्णानि हस्त्यशवादीनि अस्वीकृत्य
रामेश्वरभट्टः कृत्य एव द्वारकां प्रतस्थे । तस्मिन्नेव मार्गे
त्रिपञ्चाशदधिकशतमुद्देशततमे शकाब्दे चैत्रेमासे (1514 A.
D. March) तस्यैकः पुत्रः समजनि । तस्य च
नारायणभट्टेतिनाम्ना सहस्री प्रसिद्धिर्भवत् । स च
तत्रागत्य महानाट्यं सुरेश्वरवार्तिकं च पाठयन् वर्ष-
शतद्वयं याचदुषित्वा प्रतिष्ठानपुरं समाजगाम । तत्रापि
सहस्रा सम्मानेन सम्मानितश्चत्वारि वर्षाणि स्थित्वा परम-
निःश्रेयसप्राप्तिहेतवे वाराणसीं प्रातिष्ठत् । तस्य द्वितीयः
पुत्रः श्रीधरस्त्वृतीयश्च कश्चन सुगृहीतनामधेयो मार्ग एव
समजनिषाताम् । एषां त्रयाणां काश्यामेवोद्गाहः समपद्यत् ।
नारायणभट्टानां जन्मसमये रामेश्वरभट्टो वयसा वृद्ध आसीत् ।
अत एव काश्यामागमनकाले सौतीव वार्द्धकमन्वभवत् ।
अस्य च त्रयः प्रधानाः शिष्या आसन्(१) अनन्त भट्टः (को-
ङ्कणस्थचित्पावनः) (२) दामोदरसरस्वती (३) नाथवसरस्वती
च । तत्र नाथवसरस्वती श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां गुरु-
रासीदिति ।

गृहस्थोऽयं नारायणभट्टः प्रवृत्तिमार्गविरोधिना नि-
वृत्तिमार्गस्य महान् विद्वेष्टाऽऽसीत् । वेदान्तदर्शननिष्णा-
तोऽप्ययं प्रसिद्धैः सर्वैरेव संन्यासिभिः शास्त्रार्थे प्रायो बहु-
परिकरतां प्रापत् । सोऽयं बहूनां वेदान्तग्रन्थानां निर्मा-
तारं नरसिंहाश्रमं तत्काले सर्वत्र विख्यातकीर्तिमुपेन्द्रसर-
स्वतीं सकलनैयायिकदिग्गजानां पराजितारं तेषु च विस्ता-

रितकीर्तिमहिमानं मधुसूदनसरस्वत्याचार्यप्रवरं (१) च परा-
जिग्य इति च लिखितम् (Indian Antiquary 1912, p. 10
Para 3)

नारायणभट्टेन वृत्तरत्नाकरटीका १६७२ विक्रमाब्दे (1545
A.D.) निर्मिता । तदानीञ्च स वयसा सप्तषष्ठिवर्षीय
आसीदिति पूर्वप्रदर्शिततज्जन्मसमयालोचनया प्रतीयत
इति । एतेन मधुसूदनसरस्वतीनां नारायणभट्टानां च
समानकालस्थितिकत्वं समायाति । एवं च षोडशशताब्द्या
मध्ये मधुसूदनसरस्वतीनां सत्तायां नास्ति काचिद्
विप्रतिपत्तिः ।

एतैराचार्यैस्तुरीयाश्रमेऽपि बहवः शिष्या अध्या-
प्रिता इति पूर्वसन्दर्भावलोकनेन निश्चीयते, वक्ष्यमाण-
प्रघट्टकप्रामाण्याच्च ।

तथाहि अलवरराजधानीस्थसरस्वतीभवने विद्य-
मानायां पुरुषोत्तमसरस्वतीनिर्मितायां सिद्धान्ततत्त्व-
विन्दुटीकायाम् आदौ (Beginning) “श्रीधरं श्रीगुरुं
नत्वा नौमि श्रीपादमादरात् । विद्यागुरुं गुरुमिव
सुराणां मधुसूदनम्” इत्युक्त्या, अन्ते च (End) “बलभद्रो
भट्टाचार्यः कश्चन सम्यग् भक्तशिष्यः परमवेदान्तशास्त्र-
निष्णातः” इत्युक्त्या च बलभद्रपुरुषोत्तमसरस्वत्योस्त-
च्छिष्यत्वं सिद्ध्यति । अपि च शेषगोविन्दनिर्मितायां भ-

(१) टि० कौशिकवंश्यानां पण्डितानामिति वृत्तं म० म० पं० हर
प्रसादशास्त्रिणा गाधिवंशानुचरितसबलम्बोपन्यस्तम् ।

नारायणभट्टो मधुसूदनसरस्वतीः पराजिग्य इत्यंशस्य प्रकृत-
सरस्वतीग्रन्थरसास्वादतृप्तैर्विद्वद्भिर्ब्रविश्वसनीयत्वेपि समयसाम्ये
गाधिवंशानुचरितस्य प्रामाण्यं न विहन्यते ।

गवत्पूज्यपादशङ्कराचार्यविरचितसर्वसिद्धान्तरहस्यटीकायाम्
 “यत्प्रसादाधीनसिद्धिपुरुषार्थचतुष्टयम् । सरस्वत्यव-
 तारं तं वन्दे श्रीमधुसूदनम् ॥ इति श्रीशेषपरिडतसु-
 तशेषगोविन्दविरचिते सर्वसिद्धान्तरहस्यविवरणे भाट्ट-
 पक्षः समाप्तः । गुरुणा मधुसूदनेनायद् यत्करुणापूरि-
 तचेतसोपदिष्टम् । तदिदं प्रकटीकृतं मयास्मिन् भगव-
 च्छङ्करपूज्यपादमूले ॥” इत्युक्त्यास्यापि तच्छिष्यत्वं
 सिद्धम् । अयं च शेषपरिडतः (१) प्रायः कृष्णपरिडतो भट्टोजि-
 दीक्षितगुरुरेव प्रतीयते, शेषवंशे परिडतपदस्य तत्रैव सिद्धेः ।
 तस्यायं पुत्रः शेषगोविन्दो भट्टोजिदीक्षितसमकालोद्भूतश्च
 इत्यायातम् । तथा चैतद्गुरुणां मधुसूदनसरस्वतीनामपि स
 एव समय इत्यपि सिद्ध्यति ।

काश्यामाचार्याणां निवास आसीदिति किं वदन्ती
 ‘गुरु’ काशिराजम्” इत्यादिभगवद्गीताटीकास्थतदुक्त्यापि
 दृढीभवति । अत एव तुलसीदासगोस्वामी शास्त्रीयान्
 विषयानधिगन्तुमेषां समीपे समुपसर्पति स्मेति कथाऽपि
 युक्तैवाभाति ।

अपि च भट्टोजिदीक्षितभ्रातृ रङ्गोजिभट्टस्य स्थितेः
 (1630 A. D.) १६३० ख्रीस्ताब्दे सिद्धतया तद्गुरोर्नृसिंहा-
 ग्रमस्य नारायणभट्टसामकालिकत्वं युक्तम्, उक्तग्रन्थोऽप्य-
 त्र प्रमाणम् । एवं गोस्वामितुलसीदासेनापि (1574 A. D.)
 सं० १६३१ विक्रमाब्दे रामायणस्यारब्धतया काशिकराजकीय-
 सरस्वतीभवने तद्गुस्तलिखितपुस्तके (२) सं० १६४१ = (1584 A. D.)

(१) टि० शेषकृष्णसमयश्च १६०० षोडशततमेशाधीयाब्दसमी-
 प एव निश्चितः ।

(२) सं० १६४१ मार्गशीर्षसुदि ७ रवौ लि० तुलसीदासेन ।

विक्रमाब्दस्योपन्यस्ततया अकबरे राज्ञि राज्यं प्रशासति
गोस्वामितुलसीदासस्थितेः किंश्चिदन्त्याऽप्यवगततया अक-
बरप्रतियोगः प्रतापादित्यस्यापि स्थितिस्तदानीमेव सि-
द्ध्यति ।

एवं च प्रतापादित्याकबरगदाधरमहाचार्यतुलसीदास-
नृसिंहाश्रममधुसूदनसरस्वतीनां समकालस्थितिकत्वे सिद्धे,
श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां स्थितिसमयः किञ्चिन्न्यूनाधिकभा-
वेन चत्वारिंशदधिकपञ्चदशशततमं ख्रीस्ताब्दमारभ्य त्रयो-
विंशत्यधिकषोडशशततमं यावत्प्रतीयते (1540 A. D.-1623
A. D.).

एतद्ग्रन्थमुद्गमूलभूतं प्रधानं पुस्तकं केनचिन्मन्मिन्नेन
दत्तं संपूर्णं शुद्धं च । एकं च सरस्वतीभवनस्थं खण्डितं
नातिशुद्धं च । यद्यपि प्रधानग्रन्थस्यैव पाठोऽङ्गीकृतोऽस्मा-
भिः, तथापि द्वयोर्मध्ये यो ह्यत्यन्तं युक्ततरः स एवोपरि
दत्तोऽवस्थायापरः सन्निवेशितः । प्रधानपुस्तकस्य A. इति
संज्ञा, द्वितीयस्य B. इति संज्ञा कल्पिता । यावत्पर्य-
न्तं पाठभेदा दृश्यन्ते तावत्पर्यन्त एव भागो द्वितीय-
पुस्तकस्योपलब्ध इति बोध्यम् ।

अस्थित् कर्मणि प्रतीयशैत्यनुसारं श्रीमद्भिः का-
शिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाभ्यक्षैः एतत्प्रदेशीयसंस्क-
तविद्याभ्यासप्रचारकप्रधानाधिपतिभिः सी० आर्दे० ई० पद-
विभूषितैः भूतपूर्वैर्स्टावर ए० वेनिसमहोदयैः प्रवर्तिता वयं
अस्मत् प्राथमिकविद्भिः परं च तत्रभारतां वेनिसमहोदयाना-
माकस्मिन्कस्यारिदि सुदृढकार्यं प्रतिबद्धमपि तत्पदमलंकुर्वाणेः
श्रीमद्भिः म०न० डाक्टर्-ज्ज्ञानाधिकारमहोदयैर्विद्याविवर्धनर-
सिकतया, एतत्प्रदेशीयसंस्कृतसाहित्योन्नतिविधायकतया च

परमेात्कर्षपदं नीत्वा पुनरपि समुज्जीवितम् । आशास्महे चैतै-
र्महाशयैः करिष्यमाणानभूतपूर्वा तत्त्वान्वेषणप्रवृत्तिम् ।

अपि च सरस्वतीभवनोद्यक्षैः परिहृतप्रवरश्रीमद्गोपी-
नाथकविराजमहाशयैर्यथावत्साहाय्यमस्मभ्यं द्वितीयं निति-
तानपि धन्यवाद्परस्पराभिः समर्चयामः । यैश्चास्म-
न्मित्रवयैः पुस्तकादिप्रदानादिनाऽरमाकमुत्साहः प्रवर्धि-
तस्तेऽपि सुकीर्तिभाजो भवन्तु । परंचास्मिन् पुस्तके मुद्रण-
कार्यकर्तृणामगवहितचित्ततया बह्व्योऽशुद्रयो विद्यन्त एव,
ताश्च शुद्धिपत्रे संशोधिता ज्ञेयुः । इतः परं गुणैकपक्षपाति-
नो दोषज्ञानसंविनयं त्रुटिक्षमां प्रार्थयामहे । समर्प्यते चैतत्फ-
लं परमहंसास्वादितवरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानस-
निवासाय रमाविलासाय । इति शम् ।

काशिकराजकीय-

सरस्वतीभवनम् ।

} 1

रामाज्ञाशर्मपाण्डेयः

विषयसूची ।

नङ्गलाचरणम्	
तत्तद्दर्शनिकानाम्मतेन मुक्तिस्वरूपवर्णनम्	
लौकायतिकानाम्	पृ० २, ४
तदेकदेशिनाम्	पृ० २, १०
विज्ञानवादिनाम् (योगाचाराणाम्)	पृ० २, ११
माध्यमिकानाम्	पृ० २, १७
आर्षतानाम्	पृ० २, २०
काणादानाम्	पृ० ३, ६
नैयायिकानाम्	पृ० ३, १३
मीमांसकविशेषाणाम्	पृ० ४, ४
मार्भाकराणाम्	पृ० ४, ८
भाट्टानाम्	पृ० ४, १२
तदनुयायिनाङ्केषाद्वित्	पृ० ४, १६
शांख्याणाम्	पृ० ४, १८
पातञ्जलानाम्	पृ० ५, ३
त्रिदण्डिनाम्	पृ० ५, ९
जन्धेषाम्	पृ० ५, १३
अपरेषाम्	पृ० ५, १४
पाशुपतानाम्	पृ० ५, १८
वैष्णवानाम्	पृ० ५, २०
हैरण्यगर्गानाम्	पृ० ५, २२
द्वितीयाभिज्ञानानपरेषाम्	पृ० ६, १
जीवनिषदा नाम्	पृ० ६, ३
तन्मतेऽभिद्यानिवृत्त्यपलक्षित आत्मैव मोक्षः	६, ५
प्रतिबन्धवतुष्टयरहितविद्यास्वरूपसाक्षात्कार-	
स्तत्तत्साधनम्	पृ० ६, ९
प्रतिबन्धवतुष्टयम्	पृ० ६, १०
तन्निवर्तकानि	पृ० ६, १२
असम्भावनादिपरिहाराय पतुर्लक्षणमीमांसा-	

समारम्भः पृ० ६, १७

मुमुक्षोरधिकारिता पृ० ६, १८

पूर्वाकार्यसंक्षेपः पृ० ७, ६

मुमुक्षोरिच्छाप्रवृत्त्योत्पत्पादनाय मोक्षस्वरूप-
वर्णनस्य पराभिमतमोक्षखण्डनस्य आवश्यकता-
प्रदर्शनम् पृ० ७, १

पराभिमतपक्षे मोक्षकामनानुदयः पृ० ७, ८

तत्र नास्तिकमते पृ० ८, १

चार्वाकनये पृ० ८, १

सौगतनये

क्षणिकविज्ञानवादे पृ० ८, ६ (योगाचारमते)

तत्रैव सर्वज्ञसत्त्वानान्तर्भावपक्षे पृ० ८, १३

शून्यवादे (माध्यमिकनये) पृ० ८, ३

आर्हत्तनये पृ० ९, ५

आस्तिकमते कामनोपपादनम् पृ० १०, २०-पृ० ११-२०

तत्र वैशेषिकतार्किकप्रामादिकाराणां खण्डनम् पृ० ११, २१-पृ० १४, ८

भाट्टमतस्य विकल्प्य खण्डनम् पृ० १४, ८

आत्मभिन्ननित्यसुखरूपमोक्षसपणम् पृ० १४, १२

तदभिन्नस्य तस्य खण्डनम् पृ० १५, ८

नव्यमीमांसकाभ्युपगतमुक्तिदूषणम् पृ० १५, ७

सांख्ययोगाभिमतमुक्तेर्विद्रावणम् पृ० १५, १२

अस्मिन् पक्षे नितरां मोक्षानुपपत्तिः पृ० १६, ६

सर्वज्ञपि मतेषु भागान्तुकस्य मोक्षस्य कन्यत्वेन

विनाशितकम् पृ० १६, ८

दुःखाभावस्य गुणाधानलक्षणस्य सलक्षणलक्षणस्य वा
प्रुवमनित्यत्वम् पृ० १७, ८

एकदेशिमत्तानां खण्डनम् पृ० १७, १८

त्रिदण्डितैकदेशिमत्तखण्डनम् पृ० १७, १८

ज्ञानकर्मसमुच्चयेन मुक्तिं वदतां त्रिदण्डितानामत-

निर्विकारावस्थाम्नाप्राप्तिकृपमाज्ञयादिमतखण्डनम्

पृ० १९, ११

सौगताभिमतमोक्षसाधनानां निरासः पृ० १९, १५

आर्हतीयमुक्तिसाधनस्यानादेयत्वम् पृ० २०, ५

न्यायवैशेषिकाभिमतमोक्षसाधननिरसनम् पृ० २०, ७

पदार्थतत्त्वज्ञानेन मुक्तिमभ्युपगच्छतां नैयायिकवैशेषिकाणां मोक्षसाधनताया विकल्प्य खण्डनम् पृ० २०, १३

निर्युक्तिकैकभविकपक्षक्षपणोपेक्षणम् पृ० २१, ५

प्रकृतिपुरुषविवेकस्य मुक्तिसाधनताखण्डनम् पृ० २१, ७

प्राभाकरमते तत्त्वज्ञानस्यानुभोगिताप्रदर्शनम् पृ० २१, १७

ज्ञानेन कर्मक्षय इति मतस्य खण्डनम् पृ० २२, १

पुनरपि सांख्यमतपर्यालोचनम् पृ० २२, १७

मीपनिषदपक्षेऽनुपपत्तीरूपन्यस्य तन्निरासपूर्वकमवान्तरशङ्कासमाधिपुरस्सरं सिद्धान्ताविष्कारारम्भः पृ० २३, ६

शिद्धे इच्छाविरहात्कामनानुदयप्रदर्शनम् पृ० २३, १३

पूर्वपक्षेऽपि विद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन कामनोदयखण्डनम् २३, १९

द्वयोरप्याशङ्कयोः खण्डनारम्भः पृ० २४, ५

कर्त्रेव धार्मिकसम्मतैरुपस्थापनम् पृ० २५, ३

अविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वखण्डनम् पृ० २५, १६

तत्रेष्टसिद्धिकारनतेन तस्याः पुरुषमप्रकारत्वाभ्युपगमः

पृ० २५, ९-१७

ज्ञानस्यैवात्मनोऽविद्यानिवृत्तित्वमिति सिद्धान्तः पृ० २६, ९

ज्ञात आत्मेत्यत्र ज्ञानस्योपलक्षणत्वमाशङ्क्य खण्डनम् पृ० २६, १३

ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे विकल्प्य पूर्वपक्षोपन्यासः

पृ० २६, ६

तत्र केवलचित्तन्यस्य नाज्ञाननिवर्तकत्वम्, नापि नृत्ति-

रूपस्य पृ० २६, ७-पृ० २६, १०

तदेव परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां विकल्प्य स्वमतेन चाप-
रोक्षत्वं निरुप्यानिर्णीतत्वापादनम् पृ० ३०, २०-पृ० ३१, १२

ज्ञाननिवर्त्याज्ञानस्वरूपविचारः पृ० ३१, १३

ज्ञानाज्ञानयोः पर्यायत्वेन निवर्त्यनिर्वर्तकभावानुपपत्तिः ३२, ५
ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वमित्यत्र मनसो मानत्वं दूषयित्वा
वेदान्तवाक्यस्य मानत्वोपन्यासः ३३, ३

वेदान्तवाक्यस्य मानत्वानुपपत्त्याशङ्का पृ० ३३, १४

ब्रह्मणि प्रमाणागोचरत्वम् पृ० ३३, २

वाक्यमन्त्यबोधे पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् पदवृत्त्या च
पदार्थबोधाद् ब्रह्मणश्च वृत्त्यविषयत्वात्प्रसङ्गाद् वृत्ति-
निरूपणम् पृ० ३४, १०

तार्किकाणां मते शक्तेः स्वरूपम् पृ० ३४, १२

मीमांसकानाम् पृ० ३४, १५

तार्किकमतखण्डनम् पृ० ३४, १७

तन्मते शक्तेः स्वरूपसम्बन्धविशेषतः खण्डनम् पृ० ३५, ५

स्वाभावाविकलदृशानर्थाकारुण्येणैव तन्निरा-
सः तत्र तदोद्देशाद्वारश्च पृ० ३५, ८

लक्षणोच्छेदापत्तिः, अन्विताभिधानवादेन तदुपपत्तिश्च
पृ० ३६, ३

अभिहितान्वयवादेन च तदुपपत्तिः पृ० ३६, १३

आक्षेपो लक्षणा क्षेत्रेतन्मतखण्डनम् पृ० ३७, ८

वेदान्तिमतेन तन्निरूपणम् पृ० ३७, १२

कठियोगभेदेन च तस्या द्वैविध्यम् पृ० ३७, १६

वाक्यवाचकत्वादे केषां चिन्मलम् पृ० ३८, ८

पङ्कजादिपदे माहानां त्रैविध्यकानां च मतेन योगकल्या-
ख्या मुख्या वृत्तिः पृ० ३८, ११

प्राप्ताकराणां वेदान्तिनाञ्च मतेन तत्त्वखण्डनम् पृ० ३८, १४

अभ्युपगमवादेन तत्स्वीकारश्च पृ० ३९, ७

मध्याया द्वैविध्यम् पृ० ३९, ८

उपचाराख्यापि तृतीया जघन्येत्येकेषाममतस्य ख-

गहनम् ४०,५

गौण्या लक्षणातोऽतिरिक्तत्वसिद्धान्तश्च पृ० ४०,१२

वैयाकरणाभिमतस्य षड्विधस्य शब्दस्य मुख्यजघन्य-
योरीवान्तर्भावः पृ० ४०,१४

आलङ्कारिकमतेन व्यञ्जनानिरूपणम् पृ० ४१,१

तन्निरासोऽभ्युपगमवादेन तत्स्वीकारश्च पृ० ४१,१६

जहत्स्वार्थादिभेदेन लक्षणायास्त्रैविध्योपपादनम् पृ० ४२,

तदुदाहरणप्रदर्शनपूर्वकम् अन्येषां तैर्थिकानां मतेन

तदुपोद्बलनञ्च पृ० ४२,६

तस्या द्वैविध्याशङ्का तन्निरासश्च पृ० ४३,१५

आसां वृत्तीनामऽद्वये ब्रह्मण्यसम्भवप्रतिपादनम् पृ० ४४,६

तत्र रुढेरसम्भवश्च प्रत्यक्षानुमानोपनानसाधर्म्यवैभ-

र्थादिभिः शक्तिग्रहप्रदर्शनम् पृ० ४४,७४८,२

योगस्यापि तत्र नावसरः पृ० ४८,३

जहत्स्वार्थादिभेदेन भिन्नाया लक्षणायाश्च तत्र नाव-

काशः पृ० ४९,१

अभ्युचयवादेन स्वीकृताया व्यञ्जनाया अपि तत्रा-

सम्भवः पृ० ५०,१

पूर्वोक्तमेवार्थं संक्षिप्याज्ञाननिवृत्त्युपलक्षितात्मनो मोक्ष-

त्वाभावपर्यनुयोगः पृ० ५०,७

कीदृशं पुनर्ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति पूर्वपक्षोत्तरारम्भः,

तत्र ज्ञानस्वरूपस्य सत्यत्वे निश्चयात्वे वा न दोषः

पृ० ५०,१३

अवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेद्यस्य वास्तवत्वा-

विघातः तथा तार्किकमीमांसकैरभ्युपगमात् पृ० ५१,१-५२,१६

निश्चयाभूतादपि ज्ञानात्पारमार्थिकब्रह्मप्राप्तेरवि-

रोधः पृ० ५२,१३

सप्रकारत्वनिष्प्रकारत्वविकल्पानुपपत्तिः पृ० ५२,१६

प्रमात्वाज्ञाननिवृत्त्योः कार्यकारणभावप्रदर्शनं तत्राप-
तितदोषोद्धारार्थमपेक्षितपदसन्निवेशस्तत्पदकृत्यादिकं

च पृ० ५२, १९ ५५, १४

सत्तावधारणरूपज्ञानस्याज्ञानान्वितकत्वम् पृ० ५५, १५-५६, ५
कल्पकार्यकारणभावस्य तार्किकमनसिद्धे निर्विकल्पक-

ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनम् पृ० ५६, ५

तैः सहैकरूप्यार्थमपरोक्षत्वेन रूपेण प्रमाविशेषणम्

पृ० ५६, १९

तदयं निर्गलितार्थः पृ० ५७, ३

ब्रह्मणि ज्ञानीयविषयताया असम्भवात्तद्विषयकज्ञान-
स्याप्यसम्भवः ५७, ८

‘अत्र ब्रूमः’ इत्यादिना तन्निरासश्च । पृ० ५८, ४

ब्रह्मणि ज्ञानीयविषयत्वाभावेऽपि ज्ञानस्य ब्रह्मवि-
षयत्वसाधनम् । पृ० ५८, ५

कल्पितविषयताया ब्रह्मणि श्चीकारेऽपि न तस्य कर्म-
त्वेन जडत्वापातः पृ० ५९, ३

वृत्तिविषयताया जडत्वापादकत्वनिरासः पृ० ५९, ११

फलक्याप्यत्वस्यैव जडत्वापादकत्वमिति मतं निरस्य
चैतन्यध्याप्यत्वस्य जडत्वप्रयोजकत्वसाधनम् पृ० ५९, १७

वस्तुपरकचैतन्यस्य चैतन्यरूपत्वात्तद्व्याप्यत्वाभावः

पृ० ६०, १२

कल्पितविषयतावत्कल्पितप्रकारतामापाद्य तन्निरासः,

निष्प्रकारकज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वनिगमनञ्च

पृ० ६०, १८-६१, ९

आद्यक्षणे वृत्तेर्निर्विकल्पकत्वाविरोधः पृ० ६१, १०

द्वितीयक्षणेऽज्ञानादिनिवृत्तिपूर्वकदेहाद्यव्याप्तानां नि-
वृत्त्या शुद्धचैतन्यस्थित्या पुनः संसारस्यानावृत्तिः,

पृ० ६१, १३-६२, ७

अज्ञानस्य दृश्यत्वेन रूपेण निवर्त्यता, उक्तप्रमाविशेष
त्वेन निवर्तकतेति कार्यकारणभावस्वीकारेण सकल-
दोषापनेदनम् पृ० ६२, ८

स्वप्नाद्यधवासस्यानावृत्तिशङ्का मूलाज्ञानस्य सत्तया
तत्साधनम् पृ० ६२, १६, ६३-१९

ज्ञानाज्ञानयोः अथैवत्वेन निवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्तिः-
चेतन्यान्तःकरणयोस्तादात्म्याभ्यासात्तन्निराकरणं च
पृ० ६४, १

ज्ञानेनाविद्यानाशार्थनास्तदनिवृत्तिमाशङ्क्य श्रुत्या श्रुता-
यीपण्या च तत्साधनम् पृ० ६४, १३

प्रत्यक्षतोऽज्ञाननिवृत्त्यलम्भवः पृ० ६४, १७

अज्ञानस्य ज्ञानानिश्चयविवरणनम् पृ० ६६, ६

तस्य विनाशित्वनिश्चयश्च पृ० ६६, ६-६६, १३

श्रुतिविषयत्वेन ब्रह्मणोऽवाध्यत्वमाशङ्क्य तस्य श्रुतिता-
त्पर्यायविषयत्वेनाजध्यत्वाभावसाधनम् पृ० ६६, १९

अविद्याया आत्मस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिः पृ० ६७, ११

शब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वम् पृ० ६८, १

तार्किकेभ्यो विस्मृतां केषांचिदन्येषां च मते उपपाद्य आद्य-
पक्षविवरणम् पृ० ६८, ६

भावनाजन्यब्रह्मज्ञानस्य प्रामाण्याशङ्का पृ० ६८, १७

परोक्षज्ञानजन्यभावनाया मापरोक्षज्ञानजनकत्वं तथा च
न तस्याः प्रामाण्यप्रयोजकत्वम् इत्यादिना तन्निरास-
श्च पृ० ७०, ५

भावनायामुभयकल्पनापेक्षया लाघवाच्छब्दस्यापरोक्षविष-
यत्वव्यपन्नम् इत्यादिना पूर्वोक्तसमर्थनं च पृ० ७०, १८

श्रुतिविरोधान्नमनसः प्रामाण्याभावमुपपाद्य शब्देऽपि तमाशङ्क्य
मुख्यवृत्त्यविषयत्वेन प्रामाण्यनिषेधश्रुतीर्त्यवस्थाप्य शब्द-
प्रामाण्यवादसमर्थनम् । ७१, ९-७२, १७

आत्मनो मानसीनत्वे श्रुतिरूपत्वस्य तत्र च मनसः कर्तृत्व-
मुपपाद्य तस्य करणत्वनिरासः पृ० ७२, १७-७५, ७

सहकारिसहस्रेणापरोक्षज्ञानजनकत्वमाशङ्क्य तन्निरासः पृ०
७५, ८

प्रत्यभिज्ञानदृष्टान्ते त्रिधा विवक्षां प्रदर्शयैकैकं तन्निरासः
७५, १४-७७, ११

अन्यरीत्या शब्दप्रामाण्ये दोषमुद्घात्य स्वरीत्या तत्प्रामाण्य-
व्यवस्थापनम् पृ० ७७, ११

मनस इव शब्दस्यापि परोक्षापरोक्षज्ञानजनकत्वम् पृ० ७७, १८
मनसोऽवच्छेदकत्वे विषयवच्छेदस्यापि द्वैरूप्याशङ्का तत्समा-
धिश्च पृ० ७८, ३

असाधारणमनःसहकारित्वेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वम्
पृ० ७८, १६

शब्दस्येन्द्रियत्वाशङ्कोपोद्घातः पृ० ८०, १

शब्दस्येन्द्रियत्वव्यवहारापत्याशङ्का पृ० ८०, १८

उक्तरूपस्य नेन्द्रियत्वव्यवहारहेतुत्वम् पृ० ८१, १

कर्मेन्द्रियसत्तायां प्रमाणानि तद्विषये सांख्यसम्मतश्च पृ० ८१, ३

इन्द्रियलक्षणम् पृ० ८३, १

मनसः पञ्चभूतात्मकत्वनयेषां चैकैकभूतात्मकत्वम् ८३, ६

मनसः परमाणुत्वाभीतिकत्वयोर्निरासः पृ० ८४, १

इन्द्रियलक्षणम्, तदुपयोगितया पञ्चभूतो भूतेभ्यस्तत्सृष्टि-
वर्णनं च पृ० ८५, १०-८७, ५

वाचस्तैजसत्वखण्डनम् पृ० ८६, ११

शब्दे इन्द्रियव्यवहारापत्यभावः पृ० ८७, १८

प्रत्यक्षत्वस्य नित्यज्ञानसाधारण्येन जातित्वनिरासः
पृ० ८८, १५

अर्थनिष्ठापरोक्षत्वस्य दुर्निरूपत्वाशङ्का तत्समाधिश्च । पृ० ८८, ८७
शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि विचारस्यावश्यकताप्रदर्श-
नम्, अज्ञाननिवृत्तौ क्रमप्रदर्शनं च पृ० ९०, १८

तत्र संक्षेपशारीरककारवचनोपन्यासः ९२, १

अविद्यानिवृत्त्युपलक्षित आत्मैवमोक्ष इत्युपसंहारश्च पृ० ९२, १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वेदान्तकल्पलतिका ।

मीमांसया कपटतो भुजगाम्बयेव
स्वाधीनतामुपनिषद्वनितेव नीता ॥
येनोद्धृतामृतफलेन गरुत्मतेव
तस्मै नमो भगवतेऽद्भुतशङ्कराय ॥ १ ॥
दुरापः शास्त्रार्था नियतयतमानैरपि बुधै
र्न सम्प्राप्तुं शक्यो मलिनमतिना यद्यपि मया ॥
तथापि श्रीविश्वेश्वरचरणपङ्केरुहसुधा
सुधाराभिः सिक्तो न कथमपि रिक्तोऽस्मि भविता
सत्तर्कपुष्पनिकरैः परमात्मबोध-
निष्ठाफलेन दधती परमां विभूतिम् ॥
शारीरकार्थसुरशास्त्रिगता सुधीभि-
र्वेदान्तकल्पलतिकेयमुपासनीया ॥ ३ ॥
निर्धूय जैमिनि-पतञ्जलि-गौतमोक्तीः
काणाद-कापिल-शिवादिमतानि चाहम् ॥
श्रीव्यास-शङ्कर-सुरेश्वर-सूचितार्थ-
शुद्धिं व्यनजिम विशदं मितभाषितेन ॥ ४ ॥

मुमुक्षूणामनुष्ठेयविक्षेपविनिवृत्तये ॥

मोक्षं ससाधनं वच्मि परंपक्षनिरासतः ॥५॥

अथ मोक्षे तत्साधने च विप्रतिपद्यन्ते विप्रश्चितः ।

तत्र लौकायतिकास्तावत्प्राकृतसोकानुसारिणो
मनुष्यत्वादिविशिष्टभूतचतुष्टयसंघात एव चैतन्यं
मन्यमाना नानागमपुराणानुमानादिमानान्तरप्रसिद्ध-
मपि देहादिव्यतिरिक्तं चेतनं बन्धमोक्षभागिन-
मशुद्धबुद्धयोऽपलपन्ति, नाऽप्रत्यक्षं प्रमाणमिति
वदन्तः । तत्र कस्य मोक्षं प्रत्याशा ।

तदेकदेशिनोऽपि प्रत्येकसमुच्चयाभ्यामिन्द्रि-
याणि मनः प्राणं वा चेतनमुपगच्छन्तस्तथैव वज्रकाः ।

विज्ञानवादिनस्तु क्षणिकविज्ञानस्कन्धं देहे-
न्द्रियादिव्यतिरिक्तमात्मत्वेन मन्यमानाश्चतुर्विधनै-
रात्म्यभावनया तस्य सौपल्लवविज्ञानसन्तानस्याऽतथ-
न्तोपरमं वा निरुपल्लवसर्वज्ञसन्तानान्तर्भावं वा
मोक्षमिच्छन्ति ।

माध्यमिकास्तु शून्यमात्रमात्मानमुपगतास्ततो
न किञ्चिदपि तत्त्वमस्तीति शून्यभावनाप्रकर्षपर्य-
न्तात् तत्त्वज्ञानाच्छून्यभावमेवापवर्गमाहुः ।

आर्हतास्तु देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं देहपरिमा-
णमात्मानमभ्युपगम्य तस्य पुर्यष्टककर्माष्टकपरि-
वेष्टितस्याऽऽर्हतशास्त्रोक्तेन तपसाऽऽत्मैकाकारसमा-

धिना परिपाकेन(१) चाष्टविधबन्धप्रध्वंसे सति
मुखैकतानस्य निरावरणज्ञानस्य सन्ततोर्ध्वगमनमलो-
काऽऽकाशगमनं वा मोक्षमाचक्षते, पञ्जरभञ्जन इव प-
ञ्जरस्यस्य शुकस्य स्वातन्त्र्यम् । इदमेव च स्वात-
न्त्र्यं मोक्ष इति सिद्धम्(२) ।

काणादास्तु देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं विभु-
मात्मानं नवविशेषगुणाश्रयं कल्पयन्तो जल्पन्ति ।
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदा-
र्यानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां यत्तत्त्वज्ञानं तत्पूर्वकादा-
त्मतत्त्वसाक्षात्कारादीश्वरोपासनासहितान्नवानां वै-
शेषिकगुणानां प्रागभावासहवृत्तिः प्रध्वंस एवात्मनः
कैवल्यमिति ।

नैयायिकास्तु प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदूष्टान्त-
सिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभा-
सच्छलजातिनिग्रहस्थानानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभि-
रात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफल-
दुःखाऽपवर्गाख्यद्वादशविधप्रमेयनिष्कर्षणात्मद्रव्यसा-
क्षात्कारात् श्रवणमनननिदिध्यासनपूर्वकात् सवासन-
मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्याणां रागद्वेषमोहानां
निवृत्तिः, ततस्तत्कार्ययोः प्रवृत्तिपूर्वकयोर्धर्माऽधर्म-
योः, ततः पूर्वार्जितकर्मणां कायव्यूहपूर्वकभोगेन क्षया-

च्छरीरान्तराऽनारम्भः । ततो बाधलक्षणस्यैकविंश-
तिप्रभेददुःखस्याऽत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति कल्प-
यन्ति ।

अपरे तु ऐकभविकन्यायेनाऽऽत्मज्ञानमन्तरेणा-
ऽपि निषिद्धकाम्ययोरननुष्ठानान्नित्यनैमित्तिकाऽनुष्ठाना
ञ्च नाऽऽगमिकर्मोत्पादः । विद्यमानस्य चोपभोगेन
क्षयात्सकलकर्मोच्छेदलक्षणमपवर्गमाहुः ।

प्राभाकरा अपि वैदिककर्मानुष्ठानाद् विहिता-
त्मज्ञानपूर्वकाद् देहेन्द्रियादिसम्बन्धस्य धर्माऽधर्म-
परिक्षयनिमित्तमात्यन्तिकोच्छेदलक्षणं मोक्षं म-
न्यन्ते ।

भाट्टास्तु ज्ञानकर्मसमुच्चयादेवात्मनो जडबोधा-
त्मकस्य नित्यज्ञानं नित्यमुखञ्चोदेति । ततश्च विषय-
विशेषाऽनपेक्षया नित्यज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्ति-
मु(१)क्तिरित्याहुः ।

मानसज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा दुः(२)खाऽभा-
वमात्रमेव वा मुक्तिरित्यपि तदीयाः केचित् ।

साङ्ख्यास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्यविवेकनि-
वृत्तौ तं पुरुषं प्रति चरिताऽधिकारायाः प्रकृ(३)तेः
पुनस्तद्गोकार्याऽप्रवृत्तिरिति त्रिविधदुःखस्यैकान्तात्यन्त

(१) A omits मुक्तिः (२) B reads दुःखाभाव एव वा

(३) B reads प्रकृतेर्न पुनस्तद्गोकार्या प्रवृत्तिः ।

निरोध एव स्वभावतः केवलस्यापि पुरुषस्य कैवल्य-
मित्याहुः ।

पातञ्जलास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकेनाऽभ्यासवैरा-
ग्यपरिपाकाद् यमनियमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिपूर्वकात् परमेश्वरप्र-
सादजात् पञ्चविधानाञ्चित्तवृत्तीनान्निरोधादेव धर्म-
मेघशब्दितादसम्प्रज्ञातसमाधेः कैवल्यमिति कल्प-
यन्ति ।

त्रिदण्डिनस्तु जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदमभ्युपेत्य
ज्ञानकर्मसमुच्चयाभ्यासादेव कारणात्मके ब्रह्मणि
कार्य्यात्मकजीवस्य कर्मवासनासहितभेदांशनिवृत्ति-
मोक्ष इति वदन्ति ।

परमेश्वरप्राप्तिरित्यन्ये ।

सतरङ्गनिस्तरङ्गभेदेन समुद्रद्वैविध्यवत् सविका-
रनिर्विकाररूपेणावस्थाद्वयं ब्रह्मणः परिकल्प्य ज्ञान-
कर्मसमुच्चयाभ्यासादेव सविकारावस्थापरित्यागेन नि-
र्विकारावस्थाप्राप्तिरेव मोक्ष इत्यपरे ।

पाशुपतास्तु पाशुपतधर्माचरणात् पशुपतिस-
मीपगमनमेव पुनरावृत्तिरहितं मोक्ष इत्याहुः ।

एवं यथोक्तविष्णुभक्तिधर्माचरणाद् विष्णुलोक-
गमनमेव मोक्ष इति वैष्णवाः ।

पञ्चाग्निविद्याद्युपासनैरर्चिरादिमार्गेण हिरण्य-
गर्भप्राप्तिरेव मोक्ष इति हैरण्यगर्भाः ।

एवमपरेऽपि स्वकपोलकल्पितश्रुतियुक्तिविरुद्ध-
मेव बहु कल्पय(१)यन्ति ।

औपनिषदास्तु भगवता नीलाचलनायकेन ना-
रायणेनानुगृही(२)ता निरतिशयानन्दबोधरूप आत्मै-
वानाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्ष इत्याचक्षते ।
अविद्यायाश्च सर्वदुःखोपादानत्वात्तन्निवृत्त्याऽऽत्यन्ति-
कदुःखनिवृत्तिरप्युपपद्यते । तस्य(३) स्वरूपे साधनान-
पेक्षत्वेऽपि व्यञ्जकतया वेदान्तमहावाक्यकरणकस्त-
त्स्वरूपसाक्षात्कार एव प्रतिबन्धचतुष्टयरहितः सा(४)
धनं मोक्ष इत्युपचर्यते । साधनप्रतिबन्धचतुष्टयञ्च
विषयभोगवासना प्रमाणगताऽसम्भावना प्रमेयगताऽ-
सम्भावना विपरीतभावना चेति । तत्र विषयासक्तेः
श्रवणाङ्गभूताः शब्दमादयो निवर्तकाः, प्रमाणगताऽस-
म्भावनायाः श्रवणं निवर्तकम्, प्रमेयगताऽसम्भावनाया
मननं निवर्तकम्, (५) विपरीतभावनायाश्च(६) निदि-
ध्यासननिवर्तकमिति । अतः श्रवणादिसम्पादनेना-
सम्भावनादिपरिक्षया चतुर्लक्षणी शारीर(७)मी-
मांसा समारम्भि भगवता बादरायणेन । मोक्षकाम-

(१) B reads जल्पयन्ति । (२) B reads अनु-
गृहीता । (३) B reads च after तस्य । (४) B
reads साधनं । (५) निवर्तकम् । This reading is omitted
by B (६) B omits च । (७) B reads शारीरक ।

श्चास्यामधिकारी, “शान्तो दान्त उपरतस्ति-
तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानभ्यपश्येत्”
इत्यादिश्रुत्युक्तशमदमा(१)द्युपवृंहित(२)विधिमूलके
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इतिसूत्रे ‘अथ’शब्देन श-
मादिविशिष्टस्य मुमुक्षोरेव सूत्रणात् ।

तदयन्निर्गलितार्थः—शमादिसहितेन मुमुक्षुणा
गुरुमुपसृत्य मोक्षसाधनब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारप्रतिब-
न्धाऽसम्भावनादिनिवृत्तये चतुर्लक्षणी(३) मीमांसया
वेदान्तवाक्यविचारः प्रतिबन्धनिवृत्तिपर्यन्तमावर्त-
नीय इति ।

तत्र मोक्षस्वरूपं यावद्विशिष्य न निश्चीयते
तावत्तत्र कस्य कामनोदेतु, तत्स्वरूपमात्रनिश्चया-
त्कामनायां जातायामपि विचारेण साधनविशेषनि-
श्चये(४) सत्येव तत्र मुमुक्षोः प्रवृत्तिः सम्भवतीति
(५)तत्तद्वाद्यभ्युपगतमुक्तितत्साधनाभासनिरासेन पर-
मार्थसती मुक्तिस्तत्साधनञ्च विचार्य्यावधार्यते ।

तत्रौपनिषदपक्षव्यतिरिक्तपक्षेषु न मोक्ष(६)त-
त्साधनेषु कामनोदेतुमर्हति, तत्तद्वाद्यभ्युपगतानां
मोक्षप्रकाराणामप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्च ।

(१) B omits च ।

(२) B reads विचार

after उपवृंहित ।

(३) B reads चतुर्लक्षणमीमांसा ।

(४) B reads जात after निश्चये ।

(५) B reads

तदर्थं before तत्तद्वा ।

(६) A omits मोक्ष ।

तथाहि चार्वाकनये तावन्मोक्षस्वरूपस्यैवानभ्युप-
पगमाद् देह(१)स्येन्द्रियप्राणमनसां च भौतिकत्वेन
विनाशित्वाभ्युपगमात् तेषामेव च स्वरूपतो दुःख-
रूपत्वाद् दुःखहेतुत्वाच्च न तन्निवृत्तिसमये संसारस-
मये वा दुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षफलभागितावकाशः ।

सौ(२)गतमतमप्यपास्तम् । तत्रापि क्षणिकवि-
ज्ञानसन्तानस्य सोपप्लवत्वेन स(४)र्वदा दुःखरूपत्वा-
त् । तन्निवृत्तौ च स्वयमेवाभावात् कस्य मोक्षावका-
शः । न चात्मनो नाशः कस्याप्यभिमतो निरुपाधिमे-
मास्पदत्वात् । स्वनाशादूरं(५)दुःखितया जीवनम् । यत्तु
प्रयागादौ निःश्रेयसकामनया मरणविधानं कुष्ठा-
द्युपहतानां चान्यत्रापि, तद्विनश्वरमो(६)क्षसद्भाव-
मेव गमयतीति निदर्शनम् । एतेन सर्वज्ञसंताना-
न्तर्भावपक्षोऽपि निरस्तः, सर्वज्ञस्य सर्वसोपप्लवज्ञाना-
कारतया संसारिसन्तानापेक्षयाऽपि सोपप्लवाधिक्ये-
नात्यन्तदुःखरूपत्वात्, अन्यस्यान्यानन्तर्भावानुपप-
त्तेश्च । अन्यथा नी(७)लधवलादीनामपि तथा प्रस-
ङ्गात् विश्वाद्वैतवादापत्तेः, संतानस्य सन्तान्यभिन्नत्वेन

-
- (१) A reads देहेन्द्रिय । (२) A reads सौगत
मप्य । (३) B reads क्षणिकविज्ञानस्य । (४) A
reads सर्वदुःखस्वरूपत्वात् । (५) A reads दुःखतया ।
(६) B reads भोक्तृत्व । (७) A reads नीलध-
वलादीना ।

सर्वज्ञसंतानस्यापि विनश्वरत्वाच्च, अविनश्वरत्वे वा
स्थैर्यापत्तिरित्युपेक्षणीयाः कुबुद्धयः ।

शून्यवादे तु किं केन काम्येत कामिनः कालत्रये-
प्यसत्त्वात् ।

आर्हतपक्षेऽपि सततोर्ध्वगमनस्याऽलोकाकाशा-
वस्थानस्य च क्रियात्वेन विनाशित्वान्नापुनरावृत्तिल-
क्षणमोक्षकामनाविषयता, सुखस्य च मोक्षरूपत्वाभ्यु-
पगमे तस्य जन्यत्वे पूर्वोक्त एव दोषः । अजन्य-
त्वेऽपि मुक्तसंसारिणोरविशेषात् एव दोषः । संसा-
रदशायां कर्माष्टकेन तदावृतम्, कर्माष्टकनिवृत्तौ तु नि-
रावरणं सुखमिति चेन्न, कर्मणामनावरणत्वस्य कुत्राप्य-
दर्शनात् । आत्मस्वरूपत्वतद्विन्नत्वादिनापि तस्यानु-
पपत्तिमग्रे वक्ष्यामः । किंचात्मनो देहपरिमाणत्वा-
भ्युपगमाद्देहानां चाव्यवस्थितप(१)रिमाणवत्त्वात् ग-
जमशकशरीरादा(२)ववयवोपचयापचयाङ्गीकारेणानि-
यतपरिमाणव(३)त्त्वमात्मनो वाच्यम् । तथाच परिमा-
णभेद आत्मनो विनाशः प्राप्तः प्रदीपादिवत्, द्रव्यभेदं
विना परिमाणभेदानुपपत्तेः । यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तु-
स्थितेरभ्युपगमेऽपि साधयवत्त्वेन विनाशित्वध्रौव्या-
न्नाविनाशिमोक्षफलभागिता, विनाशिनः फलस्य
तु (४)स्वर्गादावन्तर्भावेन नात्यन्तपुमर्थमोक्षरूपते-
त्यलमतिविस्तरेण ।

(१) B reads परिमाणत्वात् ।

(२) A inserts

अपि between शरीरादौ and अवयव ।

(३) A reads परिमाणत्व ।

(४) A reads

स्वर्गान्तर्भावेन ।

ननु नास्तिकमतेषु माऽस्तु मोक्षकामना फलफल-
 नैर्विनाशित्वात् । आस्तिकमते तु नास्ति स दोष इति
 तत्रोपपद्यत एव सा । तथाहि—देहेन्द्रियादिव्य-
 तिरिक्तो नित्यो विभुरात्मेति तावत्सर्वप्रमाणसिद्धम् ।
 तत्र प्रत्यक्षं तावद् योऽहं पितरौ बाल्येऽन्वभूवं
 सोऽहं वार्द्धके प्रणप्तुननुभवामीति प्रत्यभिज्ञात्मकम-
 नन्यथासिद्धमबाधितं च बाल्यवार्द्धकयोर्देहभेदेऽप्येकं
 प्रतिसंधातारं विषयीकुर्वत्तदतिरिक्तमेव स्थायिनमा-
 त्मानं विषयीकरोति । तस्य च पूर्वकोटिरहितत्वं,
 जातस्यास्मिञ्जन्मनि किञ्चिदप्यननुभूतवतः स्त-
 नपानाद्यर्थप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तज्जातीयेष्टसाधन-
 तास्मरणंतज्जनकसंस्कारतज्जनकानुभवाश्रयत्वनियमेन
 ततः पूर्वमपि तथैवाभ्युपगमात्पूर्वानुभवसंस्कारस्म(१)
 रणेच्छादीनामेकाश्रयाणामेकविषयत्वेन कार्यकारण-
 भावनियमात् । तथाच पार(२)मर्षसूत्रम्—“इ-
 च्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्”
 इति । संघातस्य परार्थत्वाच्च, शय्यासनादेर्ह्यचेतनस्य
 भोग्यस्य भोक्तृत्वत्वं द्रष्टुम् । एवं देहस्यापि
 भोग्यत्वाविशेषाद्भोक्तृत्वत्वम् । यश्च भोक्ता स स्वयम-
 स्वार्थ एव सिद्ध्यति अन्यथाऽनवस्थानात् । एवं
 जडवगंद्रष्टृत्वेनापि तत्सिद्धिः । एवं च सत्यका-
 रणवत्त्वेनेत्तरकोटिरहितत्वमपि तस्य विनाश-

कारणासंभवाच्च, “अविनाशि वा अरेऽयमात्मा”
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दैस्तस्य
नित्यत्वसिद्धेस्तद्विरोध्यनित्यत्वव्याप्यसावयवत्वमध्य-
मपरि(१)माणवत्त्वाऽसंभवान्निरवयवत्वे निश्चिते पर-
माणुः परममहान् वेति विशये सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्प-
रममहानेवेति निश्चीयते, “आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यः” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । परमाणुत्वपक्षेऽपि नि-
त्यत्वसंभवादापाततो न सुमुक्ताऽनुपपत्तिः, विचारनि-
ष्कर्षे तु परममहद्ब्रह्माभिन्न(२)त्वरूपमोक्षासिद्ध्या
तदनुपपत्तिं वक्ष्यामः ।

तदेवं सर्वास्तिकसाधारण्येन देहेन्द्रियातिरि(३)-
क्ते भोक्तरि बन्धमोक्षभागिनि नित्ये सिद्धे तस्य बुद्धिसु-
खदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मभावनाख्यान्नवविशेषगु-
णान्मनःसंयोगजन्यानमन्यन्ते वैशेषिक-तार्किक-प्रा-
भाकराः । नवविशेषगुणोदय एव तस्य संसारः युगपत्त-
न्निवृत्तिश्च मोक्ष इति । तथा च पारम(४)र्षसूत्रम्—
“दुःखजनमप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त-
रापाये तदनन्तराभावादपवर्गः” इति । तस्मा-
दात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरविनाशित्वात्परमपुमर्थत्वाच्चा-
त्र विवेकिनां कामनोपपद्यत इति ।

मैवम्—स्वाभाविकधर्माणां धर्मिणि स(५)ति

(१) B reads परिमाणत्वाः ।

(२) B reads भिन्नरूप ।

(३) B reads तिरिकः ।

(४) B reads पारमर्षे ।

(५) B reads सत्यु-

च्छेदासंभवात् ।

समुच्छेदासंभवाद् घटे सति तद्गतयावद्विशेषगुणनिवृ-
 द्यदर्शनात् । तथाचोक्तं वार्तिके—“आत्मा कर्त्रा-
 दिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्त(१)द्विमुक्तताम् । न
 हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्ततौण्यवद्रवेः” इति ।
 तथा च धर्मिणा सहैव तेषां निवृत्तिरङ्गीकरणीयेति
 पूर्वाक्तनैरास्यवादप्रसङ्गः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धिकारैः—
 “विज्ञानादिविशेषगुणनिवृत्तिलक्षणाच्च मुक्ति-
 रुच्छेदपक्षान्न भिद्यते । न हि सतोऽप्यात्यन्तिको
 दर्शनाभावोऽभावाद्विशिष्यते, कश्च सर्वतः
 प्रेयस आत्मनोऽभावमभिकाङ्क्षेदित्यपुरुषार्थो
 मोक्षः स्याद्” इति । सर्वविशेषगुणनिवृत्तिविशिष्टे
 चात्मनि प्रमाणाभावात्, अज्ञायमानस्य दुःखाभाव-
 स्यापुमर्थत्वाच्चान्धकारप्रनृत्तषदसल्लक्ष(२)णत्वव्या-
 प्तिः । अज्ञायमानस्यापि स्वरूपेण पुमर्थत्व-
 मित्यपि न, सानाभावेन तत्स्वरूपस्यैवाऽसिद्धेरुक्त-
 त्वात्, तत्प्रमाणत्वाभिमतानामनुमानानामाभास-
 त्वात् । “अशरीरं वाव सन्तं न (३)प्रियाप्रिये

(१) B reads स्तर्हिमुक्तताम् ।

(२) B reads

लक्षणत्वप्राप्तिः ।

(३) A reads प्रियाप्रिये न ।

स्पृशतः” इति श्रुतिरेव तत्र मानमिति चेन्न । जीवतोऽपि देहाभिमानरहितस्य सुखदुःखसम्बन्धाभावप्रतिपादनपरत्वात्तस्याः, नवविशेषगुणरहितावस्थाविशेषप्रमापकत्वाभावात्तत्प्रतिपादकपदाभावाच्च । किंच, दुःखध्वंसस्य न पुरुषार्थत्वम्, पुनर्दुःखान्तरोत्पादसम्भवात्, इदानीन्तनदुःखध्वंसवत् ।

अथ दुःखप्रागभावस्य दुःखकारणत्वात्तन्निवृत्तौ दुःखान्तरानुत्पाद इति मतम्, तन्न । क्रियतां प्रागभावानां निवृत्तावप्यन्येषां सद्भावसम्भवात्सर्वेषामेकदा निवृत्तौ मानाभावात्, प्रागभावनिवृत्तेः पुरुषव्यापारासाध्यतया तदर्थं पञ्चाध्यायीप्रभृतिशास्त्राभ्यासश्रवणमनननिदिध्यासनादिप्रयासानां निष्फलत्वापत्तेः, दुःखोत्पत्त्यर्थमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । परमपुमर्थभूतसर्वप्रकारसुखनिवृत्तित्वेन द्वेषस्यैवान्नोचितत्वात्, को हि सर्वप्रकारसुखपरिहारेण शुष्ककाष्ठवदवस्थातुमिच्छेत् ।

यत्तु न्यायभाष्यकृतोक्तं “शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः, बहूत्र कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति, कश्चिद् बुद्धिमान् सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविदमपवर्गं न रोचयेदिति । तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति,

एवं^१ सुखं दुःखानुषक्तमनादेयम्” इति ।
 तन्न—दुःखाभावस्यापि सुखशेषत्वेन पुरुषार्थत्वा-
 त्स्वतन्त्रपुरुषार्थद्वयकल्पने मानाभावात्सुखकाले दुः-
 खाभावस्य नियतत्वाद् दुःखाभावकाले च सुषु-
 प्तिप्रलयादौ सुखस्याप्यभावान्न सुखस्य दुःखाभा-
 वार्थत्वेन (१)पुमर्थत्वसम्भावना, व्यभिचारात् ।
 अधिकसुखेच्छया त्वल्पसुखोपेक्षा युज्यते, न तु केव-
 लदुःखाभावायेति प्रेक्षापूर्वकारिणां पन्थाः ।

अस्तु तर्हि नित्यसुखाभि(२)व्यक्तिर्मुक्तिरिति
 भट्टाचार्यमतम्, तत्र पूर्वोक्तदूषणासम्भवात् । न,
 विकल्पासहत्वात्, तन्नि(३)त्यं सुखमात्मनो भिन्नमभि-
 न्नं वा । आद्येऽपि जन्यमजन्यं वा । तत्राद्ये जन्यस्य
 क्षयित्वनियमेन कथमक्षयपुमर्थकामनाविषयता, ब्रह्म-
 लोकान्तसुखवितृष्णो हि मुमुक्षुरुच्यते, तद्वैतृण्यं च
 जन्यत्वेन क्षयित्वादेव । अन्त्येऽपि पक्षे तस्य ज्ञापकं
 वाच्यम्, स्वप्रकाशत्वासम्भवादनभ्युपगमाच्च । मोक्षे
 च ज्ञानकरणमनःसंयोगाद्यभावादसंवेद्यत्वेन तदेवा-
 पुमर्थत्वमायातम् । न ह्यसंवेद्यसुखस्य पुमर्थत्वमस्ति,
 परसुखस्यापि तत्प्रसङ्गात् । इन्द्रियाद्यभ्युपगमे च
 संसारावस्थातो न विशेषः, संसारावस्थायां च तस्य

(१) A reads पुमर्थसम्भावना । (२) A reads
 भिद्यक्तिरिति । (३) B reads नित्यसुख ।

(४) B omits तत् ।

भाने हेतुर्वाच्यः । कस्यचिदावरणस्याभ्युपगमे च तस्य सत्त्वासत्त्वभिन्नत्वादिरूपेण विचारासहत्वादनिरवचनीयमायाभ्युपगमत्वप्रसङ्गः, तथा च सर्वं ब्रह्मवादिमतमङ्गीकृतं स्यात् । अत एवात्माभिन्नं तत्सुखमिति मतं परास्तम्, आत्मरूपस्य सर्वदाऽनावृतत्वेन तदभिन्नसुखस्य संसारावस्थायामपि भानप्रसङ्गात् । अनया चानुपपत्त्या नव्यमीमांसकैः केवलदुःखाभाव-एव परिगृहीतः । स च निराकृत एव, आत्मनि वृत्तिमन्तरेण तदाश्रितदुःखनिवृत्त्ययोगात् । भाट्टैः कार्यकारणयोस्तादात्म्याभ्युपगमात्समवायिकारणनिवृत्त्यैव लोके कार्यनिवृत्तिदर्शनाच्च ।

अस्तु तर्हि सांख्ययोगमतम् । तत्र ह्यसङ्गस्यात्मनो निर्विशेषत्वाद् दुःखस्य बुद्धिधर्मत्वाभ्युपगमाद् दुःखसमवायिकारणध्वंसहेतुकदुःखनिवृत्त्यभ्युपगमेऽपि नात्मन उच्छेदसम्भावना । स्वप्रकाशत्वाच्च नाब्धकारप्रवृत्ततुल्यता । न, अस्मिन्नपि पक्षे सतो दुःखस्य निरोधासम्भवात् असतो निरोधस्य चात्पत्त्यसम्भवात् “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”, इति स्मृतेः । संसारान्मोक्षस्याणुमात्रेणापि विशेषानुपपत्तेरपुरुषार्थत्वं तुल्यमेव । वरं वैशेषिकादि-

मतेऽसतोऽपि दुःखस्य निरोधः सम्भवत्यसतश्च निरो-
धस्योत्पत्तिः संभवति । तदपेक्षयापि तुच्छ एवायं
सत्का(१)र्यवादपक्षः । सत्त्वेऽध्याविर्भावतिरोभावौ
संभवत इति चेन्न, तयोरपि सत्त्वाविशेषात् । तत्रा-
प्यन्यकरूपमेऽनवस्था मूलक्षतिकरी । तयोः सदसद्विल-
क्षणत्वाङ्गीकारे चा(२) ऽनिर्वचनीयत्वाभ्युपगमाद् ब्रह्म-
वादिसतापत्तिः । तस्मादस्मिन्पक्षे नितरां नोपप-
द्यते मोक्षः ।

सर्वस्मिंश्च मते मोक्षस्यागन्तुकत्वाभ्युपगमे
भावत्वेऽभावत्वे वा जन्यत्वेनाऽवश्यं विनाशित्वम्, ज-
न्यत्वमात्रस्यैव लाघवेन विना(१)शित्वप्रयोजकत्वात् ।
प्रतियोगिनिष्ठस्य कस्यचिदतिशयस्य भावरूपस्यैव
विनाशिनो ध्वंसत्वाभ्युपगमादधिकरणातिरिक्ताभा-
वानभ्युपगमाद्वा न ध्वंसे व्यभिचारः । घटो ध्वस्त
इति प्रतीतेर्ध्वंसाश्रयत्वेन वा तत्प्रतियोगित्वाश्रय-
त्वेन वा घटविषयीकरणत्वात्तस्मिन्काले घटासत्त्वे
च निराश्रयधर्मप्रतीत्ययोगात् । घटस्य ध्वंस इति
षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य राहोः शिर इतिवदिष्टत्वान्न तार्कि-
काभ्युपगता निष्प्रतियोगिकध्वंससिद्धिः । घटस्य

(१) A omits. वाद ।

(२) B reads त्वानङ्गीतत्रे च, but it is wrong.

ध्वंसकालेऽपि सत्त्वे पूर्ववत् प्रत्यक्षत्वं स्यादिति चेन्न,
प्रत्यक्षत्वमन्तरेणापि कुड्यादिव्यवहितस्य सत्ताऽङ्गी-
कारात्, प्रत्यक्षत्वाव्याप्येन सत्त्वेन तदापादनायोगात्
व्यवधानानां च फलैकौन्नेयत्वात् कुड्यादिविलक्षण-
व्यवधानं ध्वंसान्यथानुपपत्तिरेव गमयतीति न दोषः ।
न चैवं सति सत्कार्यवादोक्तदोषापत्तिः, सदसद्विल-
क्षणत्वाभ्युपगमेनोभयपक्षोक्तदोषपरिहारात् । विस्त-
रेण चैतदुपपा(१)दयिष्यामः ।

तथा चात्मनो दुःखाभावो नाम कश्चिदतिशयो
गुणाधानलक्षणो मलक्षालनलक्षणो वा वक्तव्यः ।
उभयथापि तस्य ध्रुवमनित्यत्वम्, उत्पत्त्यापितविकृति-
संस्कृतिलक्षणानां चतुर्णामपि क्रियाफलानां विनाशि-
त्वनियमात्, मोक्षस्य सर्ववादिभिरविनाशित्वाभ्युपग-
मात् । तदुक्तं वार्तिककारैः “उत्पत्तिरापितवि-
कृतिः संस्कृतिश्च क्रियाफलम् । मुक्तिर्विलक्ष-
णैतेभ्यस्तेनेहानर्थको विधिः” इति । भाष्यकारैश्च
महता प्रबन्धेन प्रतिपादितमेतत्समन्वयाधिकरणे ।

अतएवैकदेशिमतानामप्यनवकाशः, भेदाभेद-
पक्षस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्, पारमार्थिकभेदस्य नि-
वृत्त्ययोगाच्च । किं वा तस्य निवर्तकम् ? तत्त्वज्ञान-

(१) B inserts उपरिष्ठाद् between एतद् and उपपा-
दयिष्यामः ।

मिति चेत्, तत् किं भिन्नाभिन्नविषयम् अभिन्नमात्र-
विषयं वा । आद्यो न तस्य भेदनिवर्तकत्वं सम्भवति,
ज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वायोगात् । द्वितीये भेदस्य
ज्ञाननिवर्त्यत्वेन कल्पितत्वप्रसङ्गः, कल्पितस्यैव
ज्ञाननिवर्त्यत्वनियमात् । पुरुषोत्तमदर्शनादिना पा-
पादिनिवृत्तौ व्यभिचार इति चेन्न, तत्र विहितक्रि-
याविशेषत्वेनैव पापादिनिवर्तकत्वात् । इह च ज्ञा-
नत्वस्य निव(१)र्तकत्वावच्छेदकत्वेनैव विवक्षितत्वा-
त्स्वप्नगन्धर्वनगरशुक्तिरजतादौ तथा दर्शनात् । तदुक्तं
पञ्चपादिकाकृद्भिः, “यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव नि-
वर्त्तकम्” इति । अज्ञानस्य च विश्वभ्रमे-
पादानत्वेनाद्वितीयचैतन्ये कल्पितत्वं वक्ष्यामः । अभि-
न्नमात्रस्य वेदप्रमेयत्वे भेदांशस्य कथं शास्त्रीयत्वम्,
भिन्नाभिन्नस्य वेदप्रमेयत्वे मोक्षदशायामपि तथैव
स्यादभिन्नमात्रे प्रमाणाभावादित्यलं मृतमारणेन ।

ज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः कर्मणा भेदनिवृ-
त्तिरित्यपि तुच्छम्, भेदाभेदवादिसते मिथ्याज्ञान-
त्व(२)स्य दुर्निरूपत्वात् । भेदाभेदेन सर्वत्रैव सर्व(३)
प्रमासम्भवात् । कर्मणाञ्च न कुत्रापि भेदनिवर्तकत्वं
दृष्टं न वा श्रुतम् । कर्मजन्य(४)स्य चानित्यत्वम-
वोचाम । “न स पुनरावर्तते” इति श्रुत्या पुनरा-

(१) B reads स्वनिवर्तकत्वावच्छेदकत्वेन ।

(२) B omits त्व ।

(३) B omits सर्व ।

(४) B. reads न्यातित्यत्वमेवावोचाम ।

वृत्त्यनुमानं बाध्यत इति चेन्न, विरोधाभावात् ।
 न हि यदा ब्रह्मलोकं प्राप्नोति तदैव पुनरावर्तत
 इति वयं ब्रूमः । श्रुतिश्च “नावर्तते” इति वर्तमान-
 कालेनाऽनावृत्तिं दर्शयति । नावर्तिष्यत इति तु
 कल्पना कृतक(१)त्वेन विनाशित्वानुमानविरुद्धेति
 ब्रूमः । उपासनाविधेः स्तुतिपरत्वाच्च नास्य प्रमाणा-
 न्तरबाधकत्वम्, श्रुतिश्च “तद्यथेह कर्मजितो
 लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः
 क्षीयते” इति । केवलकर्मजन्यत्वाच्च ज्ञानकर्मज-
 न्यत्वे कोऽपि न विशेषः । अशनायाद्यतीतात्मज्ञा-
 नस्य सर्वकर्मविरोधित्वाच्च न समुच्चयावकाशः । नि-
 र्विकारावस्थब्रह्मप्राप्त्यादिकञ्च सर्वमनुपपन्नम् । प्र-
 माणशून्यत्वादद्वैतश्रुतिविरोधादुक्तदूषणगणग्रामाच्च-
 त्यास्तां तावत् ।

सौगताद्युक्तसाधना(२)भासानां चाप्रामाणिकत्वैनैव
 न मोक्षसाधनत्वसम्भावनापि । तथा हि स्वलक्षणभा-
 वना क्षणिकभावना दुःखभावना शून्यभावना चेति भा-
 वनाचतुष्टयं मोक्षहेतुरित्यत्र न किञ्चिद(३)पि मानमस्ति,
 “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्याद्यागमविरो-

(१) A reads कृतत्वेन ।

(२) A omits साधन ।

(३) B. reads किञ्चिदप्यत्र ।

धश्च । सौगतागमस्य च(१)पौरुषेयस्य मूलप्रमाणशून्यत्वेनाप्रमाणत्वात् नामजात्यादियोजनासहितेषु स्थिरेषु(२)मुखसाधनेषु सदात्मकेषु स्वलक्षणादिभावनानां विभ्रममात्रत्वाच्च । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

अतएवाहृतशास्त्रस्याप्रमाणत्वात्तदुक्तसा(३)धनाऽनादेयत्वमेव ।

एवं षट्पदार्थज्ञानस्य षोडशपदार्थज्ञानस्य वा हेतुत्वे न किञ्चिन्मानमस्ति, अलौकिकफलसाधनताया आगमैकवेद्यात्वात् । न च काणादादिमहर्षिवाक्यमेव सन्वादिवाक्यत्रयत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । युक्तिशास्त्रत्वेनागमविधया प्रामाण्याभावात् । अन्यथा प्रतिज्ञामात्रैणैव वस्तुसिद्धेरुद्देशलक्षणपरीक्षादिप्रयासो न स्यात् । “य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति” “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिश्रुतिबाधितत्वाच्च । कीदृशं च प(४)दार्थतत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुः सामान्याकारेण (५)वा विशेषाकारेण वा । आद्ये प्रमेयत्वादिरूपेण सर्वेषामस्त्येव तज्ज्ञानम् । द्वितीये तु सर्वेषां पदार्थानां तेन रूपेण ज्ञानं ब्रह्मणोऽप्यशक्य-

(१) B inserts मतस्य between सौगत and च ।

(२) B reads first मुखसाधनेषु स्थिरेषु and omits सदात्मकेषु । (३) B reads साधनानामना । (४) B reads त-

ज्ज्ञानं । (५) B omits वा ।

मनन्तत्वात् । द्रव्यत्वादिना ज्ञानं कारणमिति चेत्
तर्हि तद्विभागवचनादेव तल्लाभात् । पृथिवीत्वादि-
रूपेण तद्द्रव्युत्पादनं व्यर्थम् । यथा चाप्रामाणिक-
त्वमनयोः पक्षयोस्तथा विशिष्य वक्ष्यामः ।

ऐक्यभक्त्यपक्षनिराकरणं निराकर्तुं स्वपामापा-
दयति । केवलं निर्युक्तिरुक्तत्वादित्युपे(१)क्ष्यते ।

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकेऽपि विकल्पनीयम् ।
तत्रापि सामान्याकारज्ञानस्यातिसुलभत्वात् । विशे-
षाकारेण चाशक्यत्वात्तुल्यैवानुपपत्तिः । आत्ममात्र-
ज्ञानं कारणमिति चेत्, तत्र तार्किकादिपक्षेऽहं
जानामीत्यात्मज्ञानं वर्तते एव सार्वजनीनम् । न
चास्य परोक्षत्वं भ्रान्तित्वं वा शक्यं वक्तुम् । एतस्याऽ-
परोक्षप्रमात्वेऽपि मिथ्याज्ञानवासनावशीकृतत्वान्न
मिथ्याज्ञाननिवर्तकता, किन्तु पदार्थतत्त्वविवेकोत्त-
रकालीनश्रवणादिपरिपाकजनितज्ञानान्तरस्यैव सवा-
सनमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वमिति चेत्, न । आत्मापरो-
क्षप्रमात्वेन वासनानिवर्तकत्वाभावस्तत्रापि समान-
स्तन्निष्ठवैजात्ये च न किञ्चिन्मानं पश्यामः । प्राभा-
कराणां तु भ्रान्तित्वानभ्युपगमाच्चत्त्वज्ञानस्य क्लोप-
योगः । “क्षीयन्ते चास्य कर्मा(२)णि” इति श्रुतेः

(१) B reads पेक्षते ।

(२) B reads तस्मिन्

दृष्ट इति after कर्माणि ।

कर्मक्षय एव ज्ञानेन क्रियत इति चेत् तर्हि आत्मत-
त्त्वज्ञानस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्कुतो न कर्मक्षयः ।
त्वया तु गुणगतजातेरनङ्गीकाराद्वैजात्यं शङ्कितुमपि न
शक्यत इत्यधिकम् । ब्रह्मचर्यादिशमदमाद्यङ्गोपवृ-
हितमपुनरावृत्तिकलकं विहितं ज्ञानं तद्विवर्तकमिति
चेत्, ज्ञानस्य कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमशक्यत्वेन विधे-
यत्वानुपपत्तेः । कीदृशं च ज्ञानं विधीयते—ज्ञानादि-
विशिष्टात्मविषयं वा केवलात्मविषयं वा ? आद्यो
सांसारिकज्ञानान्न कोऽपि विशेषः । द्वितीये तु मोक्ष-
साधनतत्त्वज्ञानविष(१)यं स्वरूपमेवात्मनो वास्तवम्,
शा(२)स्त्रीयत्वात् ज्ञानात्मतवादित्यायात् ब्रह्मवादि-
मतम् । अशनायाद्यतीतात्मज्ञानस्याभ्रान्तित्वेन
मो(३)क्षहेतुत्वयोगात् । प्रत्यक्षादीनां चान्यथोपपत्तिं
वक्ष्यामः । उदाहृतश्रुतेश्च कर्मकारणीभूतमिध्याज्ञा-
नस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् तद्बद्धा कर्मक्षयप्रतिपादने
तात्पर्यं न तु साक्षात् विरोधाभावादि(४)त्येवावधेयम् ।

सांख्यादिमतेऽपि आत्मनो नित्यानुमेयत्वात्तत्सा-
क्षात्कारो न संभवत्येव । परोक्षज्ञानं त्वद्याप्यस्तीति न
तत्साधनम् । परोक्ष(५)स्वभावस्याप्यात्मनो योगज-
धर्मप्रभावात्साक्षात्कार इत्यपि न, योगजधर्मस्य

(१) B omits अनुस्वारः । (२) B reads शास्त्री-
यत्वात्तत्त्वज्ञानमत्वत्यायात् । But ज्ञानमत्वादी stands for ज्ञा-
नवत्वादी । (३) B reads मोक्षे । (४) B reads
दित्यवधेयम् । (५) B reads परोक्षत्वभावस्या ।

पदार्थसामर्थ्यानुसारेणैवातिशयहेतुत्वात् । तदाहु-
र्भट्टाचार्याः—“यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थान-
तिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे
श्रोत्रवृत्तिता” इति । हेयोपादेयशून्यत्वाच्च तस्य
वैय(१)र्थ्यमवोचाम ।

आस्तां तावदितः परं कृतधियामद्वैतनिष्ठावतां
तत्तद्वादिविभीषिकानिरसनैः किं कर्णकोलाहलैः ।
यत्तु प्रस्तुतमद्वितीयपरमानन्दैकज्ञानात्मकं
वस्तु प्रत्यगभिन्नमेतदधुना निर्णीयते न्यायतः ॥

नन्वौपनिषदपक्षेऽप्यनुपपत्तिः समाना । तथाहि-
अज्ञाते कामनानुदयाज्ज्ञाते तत्र कामना वाच्या ।
तथा च कथमहेयानु(२)पादेये नित्यसिद्ध आत्मनि सा
भवतु, सिद्धे इच्छाविरहात् संसारावस्थायामपि
मेक्षापक्षे च । तदुक्तम् “किं च मानादविज्ञाता
विमुक्तिः काम्यते न वा । ज्ञातायां त्वात्मनित्य-
त्वान्नितरां नास्ति कामना” इति । न च संसारा-
वस्थायामविद्याऽऽवृतत्वाद्विद्यमानोऽप्यद्वयानन्दो न
भासते विद्यया त्वविद्यायां निवृत्तायां स्वप्रकाशत्वादा-
नन्दरूपेण स्वयमेव प्रयते इत्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन

(१) B reads वैयर्थ्यमेवावोचाम । (२) B reads
नुपादेयनित्यसिद्ध आत्मनि ।

कामनेति चाच्यम् । अविद्यानिवृत्तेर्दुनिरूपत्वात्
साऽविद्या आत्मभिन्ना तत्स्वरूपा वा ? आद्यो द्वैताप-
त्तिरद्विती(१)यश्रुतिव्याकोपश्च, द्वितीये पूर्वोक्तदोष
इति ।

अत्रोच्यते । नासिद्धत्वमात्रेणात्मनीच्छाविरहः,
सिद्धत्वं किं सत्त्वं वा, ज्ञायमानत्वं वा, अप्रतिरुद्ध-
साक्षात्कारविषयत्वं वा ? नाद्याः, विस्मृतग्रैवेयकप्राप्तौ
रज्जुभु(२)जङ्गमनिवृत्तौ (३)च व्यभिचारात् ।
अत्र एव न द्वितीयोऽपि तस्येच्छाप्रयोजकत्वात् ।
तृतीयस्तु भवतीच्छापरिपन्थी । स तु प्रकृते नास्ति,
असंभाषनादिप्रतिबन्धात् । अत एव पित्तदूषितर-
सनस्य सितामशनतो मधुरत्वेन तां जानतोऽपि न
माधुर्यनिमित्ततृप्तिविशेषोत्पत्तिः, पित्तदोषेण मा-
धुर्यसाक्षात्काराभावात् । तथा च द्विविधमिष्टम्,—
वस्तुतोऽप्राप्तं ग्रामादि, प्राप्तमपि भ्रमव्यवहितं क-
ण्ठचामीकरादि । एवं परिहार्यमपि द्विविधम्,—वस्तु-
तोऽपरितं गतीदि, सर्वदा परिहृतं रज्जुभुजङ्गादि
भ्रममात्रादपरिहृतमिव । तत्राद्ययोः क्रियाव्यवधानौ
प्राप्तिपरिहारौ । द्वितीययोस्तु साक्षात्कारमात्रसा-
ध्यौ । अत्रै(४)व परमपुमर्थत्वं मन्यते क्रियाव्यवधा-

(१) B reads अद्वैत for अद्वितीय । (२) B reads
भुजङ्ग । (३) B omits च । (४) B reads अत्रैव
च परमपुमर्थं मन्यन्ते । (५) B reads रज्जुसर्पादि ।

नाभावात् । तथा च परमानन्दप्राप्त्यविद्यानिवृत्त्यो-
 रपि भ्रमव्यवहितत्वादसिद्धत्वप्रत्ययेन कामना-
 विषयत्वमुपपद्यत एव । तदुक्तं वार्तिके, “न युक्तं
 कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितुम् । देश-
 कालावच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनात् ॥” इति ।
 आत्मत्वेन सिद्धत्वेऽपि निरतिशयसुखत्वेनाऽसिद्ध-
 त्वात्तेन रूपेण कामनोपपद्यत इत्यर्थः । अन्यच्च—
 “ग्रामादि किञ्चिदप्राप्तं प्राप्तुमिष्टमिहेच्छति ।
 हेमादिविस्मृतं किञ्चित्करस्थमपि लिप्सते ॥
 परिहार्यं तथाऽनिष्टं कण्टकादि जिहासति ।
 रज्ज्वां सर्पादि किञ्चिच्च त्यक्तमेव जिहासति ॥
 नियतोपायसाध्यत्वादवाप्यपरिहार्ययोः ।
 विधितः प्रतिषेधाच्च साधनापेक्षिता भवेत् ॥
 अज्ञानान्तरितत्वेन संप्राप्तत्यक्तयोः पुनः ।
 याथात्म्यज्ञानतो नान्यत्पुरुषार्थाय कल्पते ॥” इति ।
 यत्तु अविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वमुक्तम्, तन्न । पञ्च-
 सप्रकारत्वाभ्युपगमात् । यथा हि सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं
 वाऽवि(१)द्यातत्कार्ययोर्न सम्भवतीति चतुर्थी कौटिर-
 निर्वचनीयत्वमेवाश्रिता तथाऽनिर्वचनीयस्याऽविद्याता-
 दात्म्यनियमान्निवृत्तितत्प्रगियोगिनेश्च तादात्म्या-

योगादनिर्वचनीयविलक्षणत्वमपि अविद्यानिवृत्तेः
 सिद्ध्यति, अन्यथाऽनुपपत्तेः सर्वतो बलवत्त्वात् ।
 अद्वैतश्रुतेश्च सदद्वैतमात्रविषयत्वान्न विरोधः । एवं स-
 त्यस्थूलादिवाक्यमप्यनुगृहीतं भवति, स्थूलत्वाद्य-
 भावानामात्मनि प्रमेयत्वात्, अद्वितीयशब्देनापि
 द्वितीयाभावबोधनाच्च । अन्यथा केवलात्मबोधने स-
 जातीयविजातीयभेदाभावाप्रतीतौ किमद्वैतश्रुत्या वि-
 रुध्येत । तस्मादभावाभ्युपगमोऽद्वि(१)तीयत्वसा-
 धक एवेति न काप्यनुपपत्तिरितीष्टसिद्धिकारादयः ।

वस्तुतस्तु अभावस्य चैतन्यात्मकत्वात्स्वप्रका-
 शचैतन्यसंबन्धेनैव भानसभ्युपेयम्, कूटस्थाऽऽङ्गस्वभा-
 वस्य वास्तवसम्बन्धायोगात् काल्पनिकत्वे ऽयं वाक्ये
 सर्वस्या अपि करपनाया अविद्यामूलत्वादभावकल्प-
 नाप्यविद्यामूलेति नाऽनिर्वचनीयवैलक्षण्यम् । तदुक्तं
 वार्त्तिककृद्भिः,—“नान्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीय-
 स्यात्मनो यथा । निवृत्ति(२)स्तावदेवास्य नाव-
 गत्यात्मनोऽपरा”इति ॥ अस्थूलादिवाक्यानां च
 स्थूलादिविलक्षणात्मस्वरूपमात्रबोधकत्वम्, न(३)
 तदभावबोधकत्वम्, कल्पितपदार्थभावाभावयोरधि-

(१) A reads ऽद्वितीयसाधक ।

(२) A reads तावद् ।

(३) A omits न तदभावबोधकत्वम् ।

ज्ञानस्वरूपमात्रत्वात् । यथाऽज्ञातं शुक्तिद्रव्यमेव र-
 जतभावात्मकं तदेव ज्ञातं रजताभावात्मकम्, तद-
 साधारणस्वरूपस्यैव र(१)जताभावात्मकत्वात् ।
 एवमत्राप्यज्ञात आत्मा सर्वद्वैतभावात्मकः, ज्ञातश्च
 तदभावात्मकः, त(२)दसाधारणस्वरूपस्यैव द्वैता-
 भावरूपत्वात् । तदुक्तम्, “स्थूलापह्नतिरत्र स्या-
 द्द्ववस्तु यत्पारमार्थिकम् । नाभावनिष्ठोऽन्य-
 त्रापि निषेधः किमुत्ताक्षरे ॥ अक्षरं येन रूपेण
 स्थूलं वस्तु निषेधति । तेनैवात्रापि निःशेषं तस्य
 स(३)र्वविरोधतः ॥ अन्ये(४)नानान्येन रूपेण
 रुद्धो हन्ति न पावकः । विरोधिना यथा
 तद्वग्नेह स्थूलाद्यपक्रिया ॥ मानित्वादिनिषेधः
 स्याद्यथैवाक्रियरूपतः । प्रत्यक्कूटस्थरूपेण
 तथा स(५)र्वनिषेधतः ॥ कूटस्थबोधपूर्णत्वं

(१) A reads रजताभावत्वात् ।

(२) B reads तस्मात् in the place of तद् ।

(३) B reads सर्वनिषेधतः ।

(४) A reads अन्येनान्यरूपेण रुद्धोहन्ति न पावकः ।

(५) B reads सर्वनिषेधकत् ।

प्रत्यक्षं वस्तुतः स्वतः । एतदस्य विरोधित्वं
कार्यकारणवस्तुभिः” ॥ इति । भूतलादिस्वरूप-
स्यैवाभावव्यवहारहेतुत्वं प्राभाकरैरङ्गीक्रियते । ता-
र्किकैरपि घ(१)टाभावो घटो न भवतीत्या-
दावभावप्रतियो(२)गिकाभावान्तरानभ्युपगमात् त-
त्स्वरूपस्यैवाभावबुद्धिहेतुत्वमङ्गीकृतं, त(३)द्वदस्माकं
किं न स्यात्, एतदेवाभिप्रेत्योक्तं “ नाभावनिष्टोऽ-
न्यत्रापि निषेधः” इति । तस्मादखण्डानन्दाद्वि-
तीयचैतन्यसन्मात्र आत्मा ज्ञातः सन्नविद्यानिवृत्ति-
रित्युच्यते । अत्रैव च सर्वपुमर्थविश्रान्तिः “ कृतं
कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयम् आत्मलाभान्न परं
विद्यते ” इति स्मृतेः ।

ननु ज्ञात आत्मेत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणत्वे ज्ञानवि-
शिष्टस्यैव मोक्षत्वाद्विशेषणनाशे तदभावप्रसङ्ग-
स्तेनोपलक्षणत्वमेव तस्य वक्तव्यम् । तथा च
ततः प्राक्कालेऽपि मोक्षव्यवहारापत्तिरिति । सैवम्,
काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादावपि काकसंबन्धा-
त्प्रागेऽपि देवदत्तस्य गृहत्वादिव्यवहारापत्तौस्तुल्य-

(१) A reads घटाभावे घटो न भवतीत्यादा ।

(२) B reads प्रतियोग्यभावा ।

(३) A reads

त्वात् । उपलक्षणस्यापि स्वो(१)त्तरकाल एव व्याव-
र्तकत्वमिति चेदिहापि तुल्यम् । न हि द्रष्टेऽनुप-
पन्नं नाम । अविद्यायाश्चाऽनादित्वात्प्रागभावनिवृ-
त्तिरूपचटनिवृत्तावपि प्रागभावानुत्पत्तिवन्न तत्त्वज्ञा-
ननिवृत्तावपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः ।

कीदृशं पुनर्ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम्(२)भ्युपेयते । न
केव(३)लधैतन्यं तस्य सर्वदा सत्त्वेनाविद्याया नित्यनि-
वृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च तन्मूलकसंसारोपलब्ध्यनुपपत्तेः
सर्वशास्त्राऽनारम्भप्रसङ्गोऽनुभवविरोधश्च । नापि
वृत्तिरूपम्, तस्य सत्यत्वे तत्कारणान्तःकरणाविद्या-
देरपि सत्यत्वस्यावश्यकत्वान्न तेन तन्निवृत्तिः सर्ववेदा-
न्तार्थविप्लवापत्तिश्च, मिथ्यात्वे कथमज्ञाननिवर्त-
कता । न हि मिथ्याज्ञानमज्ञाननिवर्तकं द्रष्टुम्, स्व-
प्नज्ञानस्यापि तत्प्रसङ्गात् । सत्यस्यै(४)व रज्ज्वादि-
ज्ञानस्य भुजङ्गादिभ्रमोपादानाऽज्ञाननिवर्तकत्वमुपल-
ब्धम् । किं च तत्प्रकारं नि(५)ष्प्रकारं वा ।
आद्ये निष्प्रकारे ब्रह्मणि सप्रकारज्ञानस्यायथार्थ-
त्वान्नाज्ञाननिवर्तकता, तस्य यथार्थत्वे वा नाद्वै-

(१) B reads स्वोत्तरकालव्यवहर्तकत्व, but this
seems to be a mistake of the copyist. (२) B reads मभ्यु-
पगम्यते । (३) B reads केवलं । (४) B reads
सत्यस्यैव हि । (५) B reads निष्प्रकारकं ।

तसिद्धिः । न द्वितीयः कुत्रापि निष्प्र(१)कार-
 कज्ञानस्याऽज्ञाननिवर्तकत्वाददर्शनात्, समानाश्रयस-
 मानप्रकारसमानविषयज्ञानस्यैव तथात्वदर्शनात् ।
 अन्यथा प्रमेयं द्रव्यमिति ज्ञानादपि घटाद्या-
 काराज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः । समानविषयत्वस्य घटत्वप्र-
 कारकज्ञानादिना तुल्यत्वात् । किं च तत्परोक्ष-
 मपरोक्षं वा, आद्ये न तस्यापरोक्षाध्यासेपादानाऽ-
 ज्ञाननिवर्तकता, श्वैत्यानुमानादिनापि शङ्कपीतत्व-
 भ्रमनिवृत्तिप्रसङ्गात्, अपरोक्षाध्यासस्याऽपरोक्षप्रमा-
 निवर्त्यत्वात् । न द्वितीयः, शब्दस्याऽपरोक्षज्ञान-
 जनकत्वाऽदर्शनात्, ज्ञानकरणात्वावच्छेदेन परोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वनियमात् । दशमस्त्वमसीत्यादावपि श-
 ब्देन परो(२)क्षे ज्ञाने जनिते पश्चान्मानसाप-
 रोक्षज्ञानं ज(३)न्यते । अन्यथा करणस्वभावभङ्ग-
 प्रसङ्गः । न चात्रापि तथाऽस्त्विति वाच्यम्, औ-
 पनिषदसमाख्याविरोधात्, “नावेदधिन्मनुते तंबृ-
 हन्तम्” इत्यादिश्रुत्या वेदान्तातिरिक्तकरणनिषेधाच्च,
 अपरोक्षवस्तुनि परोक्षज्ञानं जनयतः शब्दस्य प्रामा-
 ण्याऽयोगाच्च ।

“यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादिवाक्य-

(१) B reads निष्प्रकारकस्य ।

(२) B reads

परोक्ष । (३) A omits जन्यते ।

जनितं स्वरूपतः परोक्षमपि ज्ञानं परोक्षत्वाऽग्राहक-
त्वाद् भ्रमत्वमर्हति, व्यधिकरणप्रकार(१)कत्वाभा-
वात्, तथापि स्वसिद्धान्ते प्रमात्रभिन्नत्वेन भास-
मानत्वमपरोक्षत्वम् त(२)च्चेत्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्ये
ज्ञाने नास्ति तर्हि ब्रह्मणः प्रमात्रभेदानवभासाद-
बोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं वाक्यस्य । अथ प्रमात्रभि-
न्नत्वेन ब्रह्मणो भानमङ्गीक्रियते तदा तदेवापरोक्ष-
त्वमिति न तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनक-
त्वमिति सिद्धम् । तस्मात्कारणान्तरस्याद्वितीये ब्रह्म-
ण्यसम्भवाच्छब्दस्य च परोक्षज्ञानजनकत्वनियमा-
न्नापरोक्षज्ञानसिद्धिः । तदभावाच्च नापरोक्षभ्रमका-
रणाज्ञाननिवृत्तिरित्यनिर्मेक्षः ।

किं वा तज्ज्ञाननिवर्त्यं भावरूपमनाद्यज्ञान-
मिति चेत्, अना(३)दिभावस्याविनाशित्वव्याप्तत्वा-
दात्मनि तथादर्शनात् । अन्यथा आत्मनोऽपि भा-
वत्वेन घटादिवद्विनाशित्वप्रसङ्गः । तस्मादना-
दिभावत्वान्नाज्ञानस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । न चात्म-
नि परमार्थसत्त्वं वा स्वरूपकाशत्वं वा नित्यत्वप्रयो-
जकं न त्वनादिभावत्वमिति वाच्यम्, दृष्टान्ताभा-
वेन प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यासिद्धत्वात्, आत्माति-

[१] A omits क after प्रकार। [२] B reads तच्च ।

[३] A reads अनादिभावत्वान्नाज्ञाननिवृत्तिसम्भवः for
अनादि-प्रसङ्गः ।

रित्ते परमार्थसत्त्वाद्यनङ्गीकारात् । किं च त(१)स्या
 नाद्यज्ञानस्य मानविषयत्वे मानस्य स्वविषयानि-
 वर्तकत्वान्न माननिवर्त्यत्वं संभवति, मानाविषयत्वे
 च स्वप्रका(२)शत्त्वाद्यनङ्गीकाराच्छविषाणादितुल्य-
 त्वेनार्थक्रियाशून्यत्वान्न कारणत्वसम्भव इति । किं
 वा तस्य निवर्तकं, न तावत्स्वयमेव, न हि क्वापि
 स्व(३)स्य स्वयं निवर्तकत्वमुपलब्धम्, स्वस्य तथात्वे
 क्षणभङ्गापत्तेः । नापि ज्ञानान्तरम्, तदपि न स्व-
 निवर्तकमिति तत्राप्यन्यत्तत्राप्यन्यदित्यनवस्थया न
 कदापि कैवल्यसिद्धिः स्यात् । को वा तस्याश्रयः, न
 तावदात्मैव, तस्य निर्धर्मकत्वाभ्युपगमात् । अन्य-
 धर्माश्रयत्वे कौटस्थ्यव्याघातेनाऽनित्यत्वप्रसङ्गात् ।
 नाप्यन्तःकरणम् । तदाश्रितज्ञानस्यात्मा(४)न्तरा-
 ज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तेः, समानाश्रययोरेव हि(५)
 ज्ञानाऽज्ञानयोर्विरोधो नेतरयोरन्यथातिप्रसङ्गात् ।

(१) A omits अनाद्यज्ञानस्य ।

(२) A reads

स्वप्रकाशानङ्गीकारात् ।

(३) A reads

न हि क्वापि स्वनिवर्तकत्वमुपलब्धम्, स्वस्य तथात्वे

क्षणभङ्गापत्तेः, नापि ज्ञानान्तरम्, तदपि न स्वनिवर्तकमिति

तत्राप्यन्यत्तत्राऽwhile B reads न हि क्वापि स्वस्य स्वयं नि-

वर्तकमिति तत्राप्यन्यत्तत्रा but I insert स्वस्य स्वयं between

स्व and निवर्तकत्व in A ।

(४) B read उत्तमाश्रिता-

ज्ञान । (५) B omits हि ।

अज्ञानस्य च नान्तःकरणाश्रितत्वं संभवति, तस्य तत्कार्यत्वेन तदुत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वात्, केवल-
चैतन्यमात्राश्रयत्वाभ्युपगमाच्च । को वा तस्य वि-
षयः ? प्रत्यगभिन्नमद्वितीयप(१)रमानन्दज्ञानस्व-
रूपं ब्रह्मेति चेत्, किमत्र मानम् । न ताव-
न्मनः, तस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वेनालोकादिव-
त्स्वतः प्रमाणत्वाभावात्, “यन्मनसा मनुते” इत्या-
दिश्रुतिविरोधाच्च । तस्य मानसप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे च
तार्किकम(२)ते प्रवेशादद्वैतवादहानिः, मनसा
सुखादिविशिष्टस्यैव ग्र(३)हात् । वेदान्तश्रवणमनन-
निदिध्यासनसंस्कृतं मनस्तत्र मानं तेन नोक्तदोष इति
चेत्, तर्ह्युपजीव्यत्वाद्देवान्तवाक्यमेव तत्र मा(४)नं,
मनस्तु केवलमपरोक्षत्वाधायकमित्यवधेयम् ।

तत्तु वादान्तरम् । प्रथमं वेदान्तवाक्यस्यैव
तत्र मानत्वमुपपाद्यतां ततस्तज्जन्यं ज्ञानं वा अप-
रोक्षं तदुपजीवि मानसं ज्ञानं वेति विचारणीयम् ।
न हि निर्धर्मके वस्तुनि वाक्यस्य प्रामाण्यं संभवति ।
वाक्यं हि पदार्थज्ञानद्वारा बोधकम् । पदार्थज्ञानं च
गृहीतसंगतिकेभ्यः पदेभ्यो वृत्त्या भवति । संगति-

(१) B omits परमानन्द ।

(२) B reads मतम् ।

(३) B reads ग्रहणात् ।

(४) This is the read-

ing of Ms. B. That of Ms. A is corrupt.

ग्रहश्च वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वमेव प्रमाणान्तरोपस्थितं
 वृद्धव्यवहारादिना भवति । न चात्र निर्द्वर्मके ब्र-
 ह्मणि प्रमाणान्तरं प्रक्रमते, रूपाद्यभावेन प्रत्यक्षत्वा-
 योगात् । तद्व्याप्यलिङ्गाभावेनानुमानागोचरत्वात् ।
 सादृश्यरहितत्वेनोपमानाविषयत्वात् । तद्विनानुपप-
 द्यमानार्थाभावेनार्थापत्त्याऽगम्यत्वात् । भाव(१)त्वेना-
 भावागोचरत्वात् । यूपाहवनीयादिवच्छास्त्रादेव तदु-
 पस्थितिरिति चेन्न, वैषम्यात्, यूपाहवनीयादीनां
 शब्दशक्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्, इह च सर्वधर्माती
 तत्वेन पदवृत्त्यविषयत्वात् । तथाहि पदवृत्तिस्तावद्
 द्वेधा मुख्या जघन्या च ।

तत्र मुख्या सामान्यविशिष्टव्यक्तिविषयाऽस्मा-
 च्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा सङ्केत
 इति तार्किकाः ।

सामान्यमात्रविषयः स्वाभाविक एवार्थप्रती-
 तिजननसामर्थ्यलक्षणः संबन्ध इति मीमांसकाः ।

तत्राद्यो न क्षोदक्षमः ईश्वरेच्छाया एकत्वेन
 सर्वशब्दानामेकशक्तिप्रसङ्गात् । उपाधिभेदान्नद्वेद
 इति चेत्, प्रतिशब्दं तद्भेदापत्तिः, शक्यतावच्छेद-
 कैक्यादनुगम इति चेत्तदैक्येऽपि पर्यायशब्दानां श-
 क्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्वीकारात्, इच्छायाः
 शब्दनिष्ठत्वाभावाच्च । विषयतासंबन्धाभ्युपगमे चौप-

चारिकत्वप्रसङ्गादतिरिक्तविषयतानभ्युपगमाच्च, ला-
क्षणिकशब्दस्यापीश्वरेच्छाविषयत्वेन शक्तत्वसम्भवेन
लक्षणोच्छेदप्रसङ्गाच्च(१), ईश्वरेच्छायाः सा(२)धा-
रणकारणत्वेन तत्र सत्त्वनियमात् । अन्यथा काठ्या-
नुदयप्रसङ्गात् । ईश्वरेच्छया समं स्वरूपसंबन्धविशेषः
शक्तिः, स च न लाक्षणिकेषु इति न दोष इति
चेत्तस्यानिर्वचनीयत्वापत्तेर्नैवम्, तादृशेश्वरे माना-
भावाच्च । स्वाभाविकं शब्दसामर्थ्यमपि षट्सु प-
दार्थेष्वनन्तर्भावादसदिति चेत् । अहो महतीयं वि-
भीषिका, षट्पदार्थातिरिक्तशक्तिवादि(३)ना य(४)-
या तृणारणिमणिषु वह्निजननसामर्थ्यमेव कल्प्यते
लाघवात्, न तु वह्निनिष्ठमतिशयत्रयं गौरवात् ।
तथा घटकलशकुम्भादिपदानां घटत्वप्रकारकप्रती-
तिजननसामर्थ्यमेकं कल्प्यते लाघवात् । अन्यथा
व्यभिचारेण कार्यकारणभा(६)वग्रहानुपपत्तेः । तथा
च पारम(६)र्षसूत्रम्, 'औत्पत्तिकस्तु श(७)ब्द-
स्यार्थेन संबन्ध' इति तस्मात्सैवाभिधानाम् मुख्या
वृत्तिः । न च घटपदे गृहीतशक्तेः कुम्भपदश्रवणाद-
प्यर्थबोधः स्या(८)त् तदैक्यादिति वाच्यम्, तन्निष्ठ-

(१) A omits च ।

(२) B reads साधारणत्वेन ।

(३) B reads शक्तिवादिनाम् ।

(४) B adds हि after

यथा ।

(५) B omits भाव ।

(६) B reads पारमर्षे ।

(७) A reads शब्देनार्थस्य संबन्ध इति ।

(८) B reads

स्यादैक्यादि ।

त्वेनाग्रहणात्तव समवाय इव समापि शक्तिपदार्थ इत्यवेहि ।

न च लाक्षणिकस्यापि (१) तत्तत्प्रकारकप्रतीति-
जननसामर्थ्यरूपशक्तिसंभवाल्लक्षणोच्छेदप्रसङ्गः, अ-
न्यथा तत्र कार्यानुदयप्रसङ्गादिति वाच्यम्, अन्वि-
ताभिधानवादे ला(२)क्षणिकस्यान्वितानुभवजनन-
सामर्थ्यानङ्गीकारेणान्वि(३)तानुभवजननसामर्थ्यरूपा-
याः शक्तेस्तत्राप्रसङ्गात्, लक्षणायाः केवलपदार्थस्मृति-
मात्रहेतुत्वात् । लाक्षणिकपदं मुक्त्वा वाचकपदस्यै-
वान्वयानुभावकत्वाभ्युपगमात् । अर्थवादपदानां सर्वेषां
लाक्षणिकत्वेऽपि तद्युक्तविधिपदस्यान्वयानुभावक-
त्वाविरोधात् । अत एव लाक्षणिकं नानुभावकमिति
प्रसिद्धिः शास्त्रेषु ।

अभिहितान्वयवादे तु पदशक्त्या पदार्थोप-
स्थित्यैव तत्रान्वयायोग्यतायां पदार्थेनैव स्वसंबन्धी
पदार्थो वाक्यार्थान्वययोग्य उपस्थाप्यते, तत्र पदा-
र्थनिष्ठैव लक्षणा न तु पदनिष्ठा । वाक्यार्थोऽपि प-
दार्थैरेव लक्ष्यते न तु पदैरिति न लाक्षणिकानां श-
क्तत्वप्रसङ्गः । पदोपस्थापितपदार्थोपस्थाप्ये लक्ष्ये
पदवृत्तिविषयत्व(४)व्यवहारो वाक्यार्थशान्दत्ववत्पर-

(१) A omits one तत् ।

(२) B reads लाक्षणिकपदस्या ।

(३) B reads

व्ययानु ।

(४) A omits त्व ।

स्परयेत्यदोषः । तस्य च शक्तिपदार्थस्य सामान्य-
मात्रविषयत्वं लाघवादानन्त्यव्यभिचारदोषाभावाच्च ।
न तु सामान्यविशिष्टव्यक्तिविषयत्वं गौरवात् ।
तदुक्तं “विशेष्यं नाभिधा मच्छेत्क्षीणशक्ति-
विशेषणे” इति । उपाधितद्वतोश्च तादात्म्याभ्यु-
पगमादुपाधिवाचकादपि व्यक्त्युपस्थित्युपपत्तिः(१),
सामान्यस्य जातिरूपतया पच्यादिक्रियारूपोपाधि-
रूपतया च व्यक्तौ समवायः, तथा च सामान्यवाच-
कस्य व्यक्तौ आक्षेपो लक्षणा वेत्यपरे । तन्न, समवा-
यानङ्गीकारान्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्यप्रतीतेस्त-
त्रापि लक्षणानङ्गीकारात् ।

वेदान्तिमते(२) सद्गुरुपस्यात्मनः सर्वतादात्म्या-
पन्नस्यैव किञ्चिद्विशिष्टस्य तत्तत्सामान्यरूपत्वादिनि-
र्वचनीयगोत्वादिसामान्याभ्युपगमेन वा तन्मात्रे श-
क्तिर्न विरुध्यते । उपाधिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिस्वी-
कारेऽपि नास्माकं कापि क्षतिः । सापि द्विविधा
रूढिर्योगश्च । तत्र रूढिर्नाम निखिलजनपदेष्वविप्र-
तिपन्नप्रयोगे(३)ण वा गवाद्याकृतिवाचकत्वेन वा वृत्तिः
समुदायशक्तिरित्याख्यायते, यथाक्षादिपदानां गवा-

(१) B inserts the passage between त्युपपत्तिः and
आक्षेपो । (२) B reads च after मते । (३) B reads
प्रयोगेन ।

दिपदानां च । योगो नाम शब्दस्यान्यत्र क्लृप्ताव-
यवद्वारेणार्थान्तरे वृत्तिः, यथा चन्द्रे रूढस्य सोमशब्द-
स्योमया सह वर्तत इति व्युत्पत्त्या महेशे वृत्तिः, यथा
वा पाचकपा(१)ठकादिपदानास् । अत एव रूढिः स-
र्वतो बलवती सा हि श्रुतिः, योगस्तु वाक्यम् । तेन
मण्डपाश्वकर्णादिपदेषु न मण्डपानकर्तृत्वादेरन्वयः
श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायविरोधान् ।

अत्र च(२) बाध्यबाधकभावे सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे
एव तन्त्रम् । पदाद्विलम्बोपस्थितिकत्वशीघ्रोपस्थि-
तिकत्वे इति केचित् ।

अत्र पङ्कजादिपदेषु पङ्कत्वादेर्नियमत उपस्थितेस्त-
स्याश्च रूढिसाध्यत्वाद्योगरूढ्याख्या मुख्यवृत्तिरिति
भाटा नैयायिकाश्च मन्यन्ते ।

प्राभाकरा वेदान्तिनश्च तन्न समन्ते । यथा
गोशब्दस्य नानार्थत्वेऽपि भूरिप्रयोगवशात्सास्नादि-
मदाकृतिविशेषस्यैव नियमत उपस्थितिः पदान्तर-
समभिध्याहारादिना च शरादेस्तथा पङ्कजपदस्या-
ऽवयवशक्तेः कुमुदपद्मयोरविशिष्टत्वेऽपि भूरिप्रयोग-
वशात्पङ्कत्वे नियमोपपत्तेः । न च शब्दाद् वृत्त्युप-
स्थितस्यैव शाब्दबोधे भाननियमात्, पङ्कत्वे वृत्त्यभा-

(१) B reads पङ्कजादि ।

(२) A reads न but it

वे तस्य शाब्दबोधे भानं न स्यादिति वाच्यम्, कर्त्रा-
दिकास्कस्याशाब्दस्यापि शाब्दबोधे भानाभ्युपगमात्,
शाब्दबोधे निश्चितोपस्थितिकत्वस्यैव तदन्वयनियाम-
कत्वात् । अन्यथा लक्ष्यतावच्छेदकस्य वृत्तिविषय(१)
त्वाऽनभ्युपगमेन गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरत्वादेर्भानं
न स्यात् ।

अथ वाऽस्तु योगरूढिरपि तृतीया वृत्तिर्न नः
किञ्चिदपचीयते । जघन्यापि द्विविधा लक्षणा
गौणी च । तत्र शक्यसंबन्धो लक्षणा, यथा गङ्गायां घोष
इत्यत्र प्रवाहश(२)क्तस्य गङ्गापदस्य तत्संबन्धे तीरे
वृत्तिः । एतस्याः साक्षाच्छक्यवृत्तित्वेऽपि परम्परया
षदवृत्तित्वमित्यविरोधः । अत्र चोद्देश्यानवयानुपप-
त्तिर्बीजम् । शक्यवृत्तिलक्ष्यमाणगुणसंबन्धो गौणी ।
यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहपदस्य सिंहवृत्ति-
शौर्यादिगुणलक्षणया तद्वति माणवके वृत्तिरिति ।
अत एव लक्षणा गौणीतो बलवती, गौण्या वृत्तिद्वया-
त्मकत्वात् । तदुक्तम्, “अभिधेयाविनाभूतप्रती-
तिर्लक्ष्णोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बृत्तेरिष्टा
तु गौणता” इति ।

(१) B reads विषयता ।

(२) B reads प्रवाहश-

क्यस्य; it gives sense by बहुव्रीहिसमास but it is not
good.

अत्रोपचाराख्याऽपरा जघन्या वृत्तिरित्येके ।
 अनियतसम्बन्धेनान्यत्र वृत्तिरुपचारः । नियतस-
 सम्बन्धेनान्यत्र वृत्तिर्लक्षणा । यथा मञ्चाः क्रोशन्ती-
 त्यादौ पुरुषैः समं मञ्चसम्बन्धोऽनियतः । गङ्गातीर-
 योस्तु नियत एव सम्बन्ध इति । तन्न । एवमवान्तर-
 भेदेऽपि लक्षणायामेवान्तर्भावात्, शक्यसम्बन्धस्यो-
 भयत्रापि तुल्यत्वाद् गौण्यास्तु वृत्तिद्वयात्मकत्वान्न
 लक्षणायामन्तर्भावः । न च सादृश्यसम्बन्धेन सिंहपदस्य
 माणवके वृत्तिर्लक्षणैवेति साम्प्रतस्, सादृश्यस्य शा-
 ब्दबोधे भानाभावप्रसङ्गात्, शक्यसम्बन्धस्य स्तोपस्या-
 पकत्वाभावात्, सम्बन्धिभानार्थमेव तस्य वृत्तित्वा-
 भ्युपगमात् । तस्माल्लक्षणावैलक्षण्यादतिरिक्तैव वृ-
 त्तिर्गौणीति चतुरस्रम् ।

यत्तु “यौगिको योगरूढश्च शब्दः स्या-
 दौपचारिकः ॥ मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः
 षोढा निगद्यते” इति वैयाकरणैः षड्विधत्वमुक्तं
 तन्मुख्यजघन्ययोरेवावान्तरभेदमादाय योजनीयम् ॥
 तथाहि, मुख्यो रूढो यौगिको योगरूढ इत्येकं त्रिकं
 मुख्यायाम् ॥ लाक्षणिक औपचारिको गौण इत्यपरं
 त्रिकं जघन्यायामिति ॥

व्यञ्जनाख्या उपरावृत्तिरित्यालङ्कारिकाः ।
 ते तु गौणीं लक्षणामध्येऽन्तर्भाव्य मुख्यालक्षणा व्य-
 ञ्जना चेति त्रैविध्यमाचक्षते ॥ व्यञ्जना च यत्र गतोऽ-
 स्तमर्क इति वाक्यप्रयोगानन्तरं हठं (१) सा गा
 इति पर्यायन्यपसार्यन्तामिति संध्योपास्यतामित्या-
 दि(२)बहूनां बहुविधार्थप्रत्ययो भवति। तत्र च न शक्ति-
 र्न वा लक्षणा किं तु शब्दस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्याम-
 परा व्यञ्जनाख्या वृत्तिराश्रयणीया । तद्भेदा-
 च्च न वाक्यभेदः शक्यलक्ष्यार्थभेद एव तदभ्युपगमा-
 त् । अत एव सा नार्थापत्तिः नियतलिङ्गाभावात् । अ-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यैव तत्र कारणतावधारणा-
 त् । यथाकथंचिदर्थपत्तिसंभवे(३) च शब्दप्रमाणोच्छे-
 दापातात्, सर्वत्रैव तस्याः सुलभत्वात् । सा च श-
 क्तिमूला लक्षणामूला व्यञ्जनामूला चेत्याद्यवान्तर-
 भेदमप्याहुः ।

तत्र, तस्या अर्थापत्तावन्तर्भावस्य व्यक्तिविवे-
 कमहिम्ना दर्शितत्वात् । शब्दो हि (४) नियत-
 संबन्धेनैव व्यञ्जयति, अन्यथातिप्रसङ्गात् । तथा च
 तेनैव संबन्धेन वक्त्रभिप्रायभेदानुमानं केन वार्यते ।
 स्वार्थानुमाने च व्यभिचारादीनामप्रसवात् । यदि च

(१) B reads दूरं । (२) इत्यादिरिति पाठोयुक्तः ।

(३) B omits च ।

(४) B omits हि ।

नार्यापसावन्तर्भवति तर्ह्यस्तु सापि शब्दवृत्तिरिति
न काव्यस्माकं क्षतिः ॥

लक्षणापि त्रि (१) विधा ॥ अजहत्स्वार्था जह-
दजहत्स्वार्था जह (२) त्स्वार्था चेति । तत्राद्या
वाक्यार्थापरित्यागेनैवान्यत्र वर्तमाना शक्तितुल्या सर्व-
जघन्यातो । बलवती यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-
मिति लोके उपघातकत्वेन काकपदस्य काकतदित-
रेषु वृत्तिः । यथा वा “सृष्टीरुपदधाति” इत्यत्र
सृष्टिशब्दस्य सन्त्रोपधेयेष्टकासु वृत्तिः सृष्टिमन्त्र-
बाहुल्येनेति । शोणो धावतीत्यादि तु नोदाहरणम्,
तादात्म्यसंबन्धेन तत्रापि मुख्यत्वोपपत्तेः । अत एव
चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिरिति महाभाष्यकारैरुक्तम् ।
चतुष्टयं च जातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपम् । तत्र गौरि-
त्यादौ जातिः । शुक्लो नील इत्यादौगुणः । चलती-
त्यादौ (३) क्रिया । डित्थ इत्यादौ (४) द्रव्यस्वरूपमेव ।
लक्षणाङ्गीकारे च तद्विरुध्येत ‘वाक्यपदीये’
चैतद्विविच्य व्याख्यातम् । येषां तु समवायाङ्गीका-
रस्तेषां तत्र जहल्लक्षणेति संतोष्यम् । जहद-
जहत्स्वार्था शक्यैकदेशपरित्यागेन शक्यैकदेश
वृत्तिः ॥ इयमपि जहल्लक्षणातो गौणीतश्च ब-

(१) B reads त्रिधा । (२) This is not read
by B (३) B. reads चलइत्यादौ ।

(४) B reads डित्थमिति ।

लवती, वाच्यैकदेशान्वयात् । यथा सोऽयं देवदत्त
 इत्यादौ । अत्र हि तत्कालवैशिष्ट्यैतत्कालवै-
 शिष्ट्ययोर्युगपदन्वयविरोधात्तदुपलक्षितदेवदत्तस्व-
 रूपमेव शक्यैकदेशलक्षणाया पदाभ्यामुपस्था-
 प्यते, इयमेव भागलक्षणेत्युच्यते । न च विशेषणस्य
 बाधात्तत्राऽनन्वयो न तु विशेष्ये(१)लक्षणेति वाच्यम्,
 परिभाषामात्रत्वापत्तेः, अन्वयप्रतियोगिपदार्थमा-
 त्रस्य वृत्त्योपस्थित्यङ्गीकारात्, विशेष्यबाधेन वि-
 शेषणान्वयेऽपि लक्षणाभावप्रसङ्गाच्च । न च
 निराकाङ्क्षत्वात्तत्र लक्षणा, विशेष्ये तु साकाङ्क्ष-
 त्वान्न लक्षणा यथा गौरनित्येत्यादाविति वाच्यम् ।
 गोत्वविशिष्टेऽनित्यत्वान्वये गोत्वस्यापि तत्प्रसङ्गा-
 त्तदुपल(२)क्ष्यतेत्यवाच्यः । तथा च लब्धपदैव
 लक्षणा, एकस्य द्वयमित्यस्यापि लक्षणासाध्य-
 त्वात् । न च जहदजहत्स्वार्थभेदेन द्वैवि-
 ध्यमेव लक्षणायाः प्रसिद्धम्, नित्यो(३) गौरि-
 त्यादौ गोत्वमात्रोपस्थित्यर्थं लक्षणान्तरस्यापि संभ-
 वात्, भागलक्षणाया अपि प्रसिद्धत्वात्, परिभाषामा-
 त्रस्य (४)वाऽप्रयोजकत्वात्, अस्ति तृतीयाऽपि जहद(५)

(१) A reads विशेष्य ।

(२) B reads तदुपलक्षि-

तेत्य ।

(३) B reads नित्या ।

(४) B reads चा ।

(५) B reads जहदजहत्स्वार्थलक्षणा ।

जहल्लक्षणा जहत्स्वार्थी तु वाक्यार्थस्य सर्वाश्रयाने-
नाऽन्यत्र वृत्तिर्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ । इयं च
गौणीतो बलवती सर्वलक्षणातो दुर्बला इतरवृत्तिसंभवे
नाद्रियते, सर्वथा मुख्यार्थबाधात् ॥

तदेवं सिद्धान्तमतानुसारेणैव निरूपिताः श-
ब्दवृत्तयः । आसामेकतरापि(१)नाद्वये ब्रह्मणि भवि-
तुमर्हति तत्र रूढेरसंभवः प्रथमं प्रतिपाद्यते । अन्या-
सां तन्मूलत्वेन तन्निषेधादेव निषेधसंभवात् । सा
हि व्युत्पित्पुना परिच्छिद्यते । क्वचित्प्रवृत्ति-
लिङ्गानुमानात् । यथा घटमानयेति वाक्यश्रवणसम-
नन्तरं कश्चित् कम्बुग्रीवादिसन्तमर्थमानयति ।
तस्यानयनक्रियां प्रत्यक्षत उपलभ्य तत्कारणत्वेन
तस्य कृतिमनुमाय तस्याः कृतेः स्वकृतिदृष्टान्तेन
प्रवर्तकज्ञानजन्यत्वमनुमिनोति । तच्च ज्ञानं शब्दा-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कारणान्तरस्य चानु-
पस्थितेस्तस्य शब्दस्यैव घटकर्मकाऽऽनयनकर्तव्यता-
प्रतिपादने सामर्थ्यं कल्पयति, तत आवापोद्वापाभ्यां
प्रत्येकसामर्थ्यं क्रमेण निश्चिनेतीति शक्तिग्रहक्रमः ।

एवं दिष्ट्या वर्धसे भद्र पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्य-

अवशसमनन्तरं श्रोतुमुखविकासदिलिङ्गेन हर्षमनु-
माय तस्य च कारणान्तरानुपस्थितेः पुत्रजन्मनश्च मा-
नान्तरेण ज्ञातत्वात्तज्ज्ञानजन्यतां निश्चित्य तज्ज्ञानं
प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदं वाक्यं जनकमिति कल्प-
यित्वा क्रमेण पूर्ववत् प्रतिपदशक्तिग्रहः । तद्वदत्र
ब्रह्मज्ञानस्य प्रवृत्त्यादिजनकत्वाभावात् मानाऽन्तरा-
गोचरत्वाच्च न तत्र शक्तिग्रहावसरः ।

वचचिदुपमानाच्छक्तिग्रहः । यथा गोसदृशो
गवय इति वाक्यं श्रुतवतो नामरिकस्य कदाचिदर-
ण्यगमनानन्तरं गोसदृशव्यक्त्यन्तरदर्शने पूर्वश्रुतवा-
क्यार्थस्मरणेन गोसादृश्याद् गवयपदवाच्यत्व-
निश्चयः ।

वचचिद् वैधर्म्याद्, यथा घिक् करभमतिदीर्घ-
ग्रीवं कठोरकण्टकाशिनमित्यादि निन्दावाक्यं श्रुत-
वतस्तादृ(१)गृथ्यक्तिदर्शने पूर्ववत् करभपदवाच्यत्व-
निश्चयः । तदुभयं ब्रह्मणि न संभवति, साधर्म्यवैध-
र्म्यशून्यत्वान्मानाऽन्तराऽयोगाच्च ।

क्वचिदाप्तवाक्यात्, यथा कम्बुग्रीवादिमान्
घटपदवाच्य इति । तद्वदप्यत्र न संभवति, उद्दे-
श्यांशोपस्थापकपदाभावात्, तस्यैवाऽधुना विचार्य-
त्वात् ।

क्वचित् प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात्, यथेह
 सहकारतरोऽपि रौतीति कृतकर्तरि प्रत्यक्षसिद्धे
 पिकपदवाच्यत्वनिश्चयः । यथा वा वज्रहस्तः
 सहस्राक्षः पुरंदर इत्यादौ वज्रहस्ताद्याकृतिविशिष्टे
 पुरंदरादिपदवाच्यत्वाध्यवसायस्तद्वदपि नेह संभवति,
 निर्विकल्पके तस्मिन् सर्वस्यापि पदस्याप्रसिद्धार्थ-
 कत्वात् ।

क्वचिद् वाक्यशेषात्, यथा यववराहादिशब्दानाम् ।
 यदाऽन्या ओषधयो म्लायन्ति अथैते मोदमाना
 एवावतिष्ठ(१)न्ते । (२)वराहं गावोऽनुधावन्ति
 इत्यादिवाक्यशेषात्, कङ्कुकाकादिव्यावृत्त्या वाच्या-
 र्थविशेषनिश्चयः, यथा वा स्वर्गयूपाहवनीयादिशब्दा-
 नाम् । “यन्न दुःखेन संभिन्नम्” इत्यादिवाक्यशे-
 षादलौकिकार्थविशेषनिर्णयः । तद्वदपि ब्रह्मणि न संभ-
 वति, वाक्यशेषस्यापि ब्रह्मविषयत्वासंभवात् । अन्य-
 विषयवाक्यशेषेण च ब्रह्मविषयशक्त्यवधारणायोगात् ।

ननु ब्रह्मणि प्रकारान्तराऽसंभवेऽपि वाक्यशेषा-
 च्छक्तिग्रहो भविष्यति । तथाहि “ब्रह्मविदाप्नोति
 परम्” इति परमपुमर्थप्राप्तिसाधनं ब्रह्मज्ञानमित्यभि-
 हिते किं तद् ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां “सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म” इति ब्रह्मलक्षणमुपदिशति । तथा च सत्यादिप-

दोषस्थापिताऽद्वितीये वस्तुन्येव ब्रह्मपदशक्तिग्रहो
भविष्यतीति चेत् । तन्न, सत्यादिपदभ्योऽपि निर्विक-
ल्पो(१)पस्थितेरसंभवात् । तत्रापि वाक्यशेषान्तरा-
नुधावनेऽनवस्था ।

मा(२)भूद् विधिरूपवाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः । निषेध-
रूपवाक्यशेषात्तु शक्तिग्रहो भविष्यति “तदेतद् ब्र-
ह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमव- ह्यमयमात्मा ब्रह्म” इति
पूर्वादिनिषेधद्वारा निर्विकल्पकोपस्थितिसंभवादिति
चेन्न । तेन कियद्द्विशेषनिषेधे न निर्विकल्पकब्रह्म-
सिद्धिः । सकलविशेषनिषेधे च पदवाच्यत्वस्यापि
निषेधान्न तत्र श(३)क्तिग्रहसंभवः । “यतो वाचो
निवर्तन्ते न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” इत्या-
दिशास्त्रेण साक्षात्पदविषयता(४)निषेधाच्च । स तेन
“अस्थूलमनगु” इत्याद्यपि व्याख्यातम् ॥ “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीव-
न्ति, यश्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व,
तद्ब्रह्म” इति वाक्यशेषाज्जगदुपादानत्वादिवि-

(१) B reads कल्पकोप । (२) A reads ऽस्तु ।

(३) A omits शक्तिग्रह । (४) B reads विषयताया ।

शिष्टे शक्तिग्रहः सम्भवतीति चेत् । सम्भवतु, निर्वि-
शेषस्य किमागतम् ॥

अत एव न योगोऽपि, तस्यावयवशक्तिरूपत्वेन
कृदिसूलत्वात् । “बृह(१)बृहि बृद्धौ” इति धातोरीणा-
दिकेन मनप्रत्ययेन ब्रह्मपदस्य व्युत्पन्नत्वाद् योगवृत्त्या
बृहद्वाचकत्वे तस्य बृहतः संकोचकाभावाद्देशकोल-
वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं पर्यवस्यति । तेन योगवृत्त्यैव
सर्वपरिच्छेदशून्यं वस्तु ब्रह्मशब्देनोच्यते । तदुक्तं
भाष्यकारैः “बृहतेर्धातोरन्वयानुगमाद्” इति ।
तथात्मपदस्य यौगिकत्वं पुराणे दर्शितम् ।
“यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते”
इति ॥ आप्नोतेर्वाऽऽददातेर्वा अ(२)सेरततेर्वा रूप-
मात्मेति । तथाऽपि प्रकृतोपयोगित्वादाप्त्यर्थं
एव ग्राह्यः ॥ तत्र संको(३)चकाभावात् सर्वव्यापकं
सर्वपरिच्छेदशून्यं वस्तुवात्मशब्देन योगवृत्त्युच्यत इति
चेन्न । एवं सति ब्रह्मात्मशब्दयोः पर्यायतापातादनन्त-
शब्देन सह पौनरुक्त्यात् सत्यादिपदवैयर्थ्यापाताच्च ।
निर्विकल्पकस्य मानान्तरानुपस्थितत्वेन बुद्धधावनारो-
हात्, तत्र योगवृत्तिविषयत्वाऽग्रहाच्च । एवं ज्ञाना-
दिपदेऽपि यौगिकत्वं निराकार्यम् ॥

(१) B reads अथबृहिवृद्धौ ।

(२) B reads

अत्तेर्वा ।

(३) B reads संकोचभा ।

अत एवाशक्येन समं संबन्धाग्रहणान्न
लक्षणापि । न हि लक्षणयैव लक्ष्यस्वरूपोपस्थितिः
तस्याः स्मारकत्वात्, स्मरणस्य च पूर्वज्ञानजन्यत्व-
नियमात् । यथाकथंचिदस्यूलादिवाक्यान्निर्विशे-
षोपस्थितावपि शक्यसंबन्धस्यापि(१)तेनैव निरा-
करणात् न सत्यादिवाक्येन ब्रह्मणो लक्ष्य-
त्वसंभ(२)वः । का वाऽव लक्षणा स्वीकर्तव्या,
नाजहत्स्वार्था, विशिष्टोपस्थितिप्रसङ्गात् । तत्त्व-
मस्यादिवाक्यविरोधेनाऽनन्वयापत्तेः । नापि जह-
दजहत्स्वार्था, तस्याः शक्यसंबन्धवति प्रमाणान्त-
रोपस्थिते देवदत्तादौ संभवेऽपि प्रमाणान्तरानु-
पस्थिते सर्वसंबन्धशून्येऽनवकाशात् । अत एव न जह-
त्स्वार्थापि, तदङ्गीकारे वा गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरस्या-
ऽगङ्गात्ववत्सत्यादिपदलक्ष्यस्याऽसत्यतादि स्यात्, वा
(३)च्यार्थस्य सर्वात्मना परित्यागात् । नापि गौणी तत्र
संभवति सर्वसादृश्यशून्यत्वात् । सिद्धान्तेऽपि प्रभवा-
दिगुणयोगेन गौण्याः स्वीकारः संक्षेपशारी(४)रक-
काराणां प्रौढिवादमात्रमिति संप्रदायः ।

(१) अपि is omitted by B.

(२) B reads संभवम् ।

(३) A reads वाच्यत्वस्य ।

(४) B reads शारीरका-
चार्याणां ।

नापि व्यञ्जनावृत्तिस्तत्र संभवति, तस्या
 अप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे वा निःसंबन्धेऽ-
 प्रस(२)रादिति । तस्माद्वितीयस्य ब्रह्मणः पदार्थ-
 त्वाभावादपदार्थस्य वाक्यार्थत्वायोगात्पदार्थवाक्या-
 र्थयोर्भेदेऽखण्डासिद्धेरभेदे च वाक्यार्थवैयर्थ्यात्, केना-
 पि रूपेण नाऽद्वितीयब्रह्मात्मैक्यानुभवः संभवति ।
 तदेवं स्व(३)रूपतः प्रकारतो विषयतः आश्रयतः फलतः
 कारणतश्चाविद्यानिवर्तकज्ञानानिरूपणादविद्यानि-
 वृत्त्युपलक्षित(४) आत्मैव मोक्ष इति न क्षोदक्षमं प-
 श्यामः । इत्यनुपासितगुरवो मन्दबुद्धयः स्वयं
 संदिहाना एव पूर्वपक्षयन्ति, ते व्युत्पत्तिप्रकारदर्श-
 नेनानुक्खनीयाः कारुणिकैरिति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं ज्ञानस्वरूपं सत्यं
 मिथ्या वेति । त(५)त्र नोभयत्रापि दोषं पश्यामः ।
 सत्यस्यैव चैतन्यस्य प्रमाणजन्यापरोक्षान्तःकरणा-
 वृक्ष्यभिध्यक्तस्याऽज्ञाननिवर्तकत्वात् वृत्तेश्च कार-
 णतावच्छेदकत्वेन दण्डत्वादिवदन्यथासिद्धत्वेन

(१) वृत्तिस्तत्र is omitted by B.

(२) A reads ५प्रसवादिति ।

(३) स्वरूपतः प्रकारतोविषयतः ; this reading is omitted
 by B. (४) B reads लक्षितात्मैव (५) तत्र is
 omitted by B.

कारणताऽनङ्गीकारात् । अवच्छेदकस्य कल्पित-
 त्वेऽपि अवच्छेद्यस्य वास्तवत्वं न विहन्यते । अत्र
 यद्भूतत्वेन भातं तच्छुक्तिद्रव्यमितिवत् तार्किकैरा-
 काशस्य शब्दग्रहणे कर्णशङ्कुलीसंबन्धस्य कल्पितस्यै-
 वावच्छेदकत्वस्याङ्गीकारात् । मीमांसकैश्च कल्पित-
 ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिसंसर्गावच्छिन्नानामेव वर्णानां य-
 यार्थज्ञानक(१)तृत्वमिष्यते तद्वदस्माकं किन्न स्यात् ।
 न च तत्र वास्तवसंबन्धेनापपत्तिः, कर्णशङ्कुली-
 संयोगमात्रस्य निरवयवे नभसि सर्वात्मना वर्तमान-
 त्वेनातिप्रसञ्जकत्वात्संबन्धान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । तच्च-
 नभसि कल्पितमेव वास्तवसंबन्धान्तराभावात् ।
 एवं ध्वनिधर्माणां(२) ध्वनिगतत्वेन भाते वर्णानां
 विभूनामानुपूर्वीविशेषाऽज्ञानादतिप्रसङ्गेन ततोऽर्थ-
 बोधासंभवाद्द्वर्णनिष्ठत्वेनैव ह्रस्वत्वादिभानमङ्गीक-
 र्तव्यम्, तच्च कल्पितमेव । प्रत्युतान्यथाख्यात्यभ्यु-
 पगमात् तेषामसतोऽपि संसर्गस्यावच्छेदकत्वम् ।
 अस्माकं त्वनिर्वचनीयख्यात्यभ्युपगमात् असद्वि-
 लक्षणत्वेनार्थक्रियाकारित्वमुपपद्यत एव । अत एव
 चैतन्येऽद्वये प्रमाणजन्याऽपरोक्षान्तःकरणवृत्तेरेवा-
 ज्ञाननाशकत्वाङ्गीकारेऽपि न दोषः, पारमार्थि-

कसत्ताभावेऽपि व्यावहारिकसत्ताङ्गीकारात् । न च स्वप्नादिज्ञानतुल्यता दोषः, भावा(१)वबोधरूप-सत्यत्वं हि न प्रामाण्यप्रयोजकम्, त्वन्मते घटादौ तत्सत्त्वेऽपि प्रामाण्याभावात् । किंत्वबाधितज्ञान-विषयत्वम् । तच्च स्वप्नादिज्ञाने नास्त्येव । अत एव मिथ्याज्ञानविषयत्वाद् ब्रह्मापि स्वप्नादिबन्मि-थ्येति परास्तम्, स्वरूपतो मिथ्यात्वस्याप्रयो-जकत्वात् । विषयतो मिथ्यात्वस्य बाधाभावाद-सिद्धेः । धूमभ्रमजन्यवह्न्यनुमितेरपि अबाधित-विषयतयाऽप्रामाण्यानङ्गीकाराच्च । कल्पितेनापि प्र-तिबिम्बेन वास्तवबिम्बानुमानप्रामाण्याच्च, स्वप्ना-र्थस्याप्यरिष्टादिसूचकत्वाच्च । क्वचित्त(२)दुपलब्धमन्त्रा-देर्जागरेऽप्यनुवृत्तेरबाधाच्च । एवं मिथ्याभूतादपि ज्ञानात्पारमार्थिकी ब्रह्मप्राप्तिर्न विरुध्यते । पारमा-र्थिकत्वे बाधाभावस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

एवं सप्रकारत्वनिष्प्रकारत्वविकल्पोऽप्यनुपपन्नः । सप्र(३)कारकत्वस्यानङ्गीकारेण पराहतत्वात् । न च निष्प्रकारकस्या(४)ज्ञाननिवर्तकत्वमनुपपन्नम्, अधिष्ठानप्रसात्वेनैवाज्ञाननिवर्तकत्वात् । यच्च

(१) The text reads नवबोध but it is wrong.

(२) A omits तत् ।

(३) A reads सप्रकारस्यानङ्गी-

कारपराहतत्वात् ।

(४) B reads ज्ञाननिवर्तकस्या after

निष्प्रकारकस्या ।

स(१)प्रकारकमधिष्ठानं तत्र सप्रकारा प्रमाऽपेक्ष्य-
 ते । यत्र तु निष्प्रकारकमधिष्ठानं तत्र निष्प्र(२)कारकैव
 प्रमाऽपेक्ष्यते, तस्या एव तत्र समर्थत्वात् । न चैवं
 कार्यकारणभावद्वयकल्प(३)नागौरवम्, अधिष्ठा-
 नप्रमात्वेनानुगतत्वात् । अधिष्ठानत्वं च भ्रमज-
 नकाज्ञानविषयत्वम्, अज्ञानविषयत्वमात्रं वा । न चैवं
 सति प्रमेयं द्रव्यमित्यादिज्ञानादपि घटाद्याकाराऽज्ञा-
 ननिवृत्तिप्रसङ्गः अधिष्ठानविषयप्रमात्वादिति वाच्यम्,
 प्रमेयत्वस्य केवलान्वयिनोऽनङ्गीकारात् न तज्ज्ञा-
 नस्य सर्वविषयत्वम् । द्रव्यमिति ज्ञानस्य(४) च
 घटत्वादिसामान्याऽविषयत्वाद् व्यक्तिमात्रविषयत्वेऽ-
 पि न विशिष्टविषयत्वम् । एवमिदमिति ज्ञानस्याऽपि
 पुरोदेशवृत्तिव्य(५)क्तिमात्रविषयत्वम्, न(६) घट-
 त्वादिविषयत्वम् । उत्तरकाले संशयदर्शनात् ।
 तेन ततो न विशिष्टविषयाऽज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः,
 समानप्रकारकत्वविशेषणप्रक्षेपेऽपि प्रमेयवानिति ज्ञाना-
 त्सर्वविषयाऽज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः । घटत्वादेरपि प्रमे-

(१) A reads सप्रकार ।

(२) A reads निष्प्रका-

रैव ।

(३) B reads कल्पने ।

(४) B omits

च ।

(५) व्यक्ति is omitted by A.

(६) A does not read न घटत्वादिविषयत्वम् ।

यत्वेन तज्ज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारकत्वात् । अत
 एव सामान्यधर्माऽप्रकारके(१)ति विशेषणप्रक्षेपेऽपि
 न निस्तारः । प्रमेयो घट इत्यादिज्ञानात् घटाद्या-
 काराऽज्ञाननिवृत्त्यभावापातात्, विषयत्वप्रकारकत्वा-
 देरनुगतस्याभावाच्च । अथैनद्वोषपरिजिहीर्षया विशि-
 व्य कार्यकारणभावः कल्पनीयः, घटाऽज्ञानत्वेन
 नाशयता घटत्वप्रकारकप्रमात्वेनैव नाशकता, एवं
 सर्वत्रापीति चेत्, तर्हि सर्वत्र कार्यकारणभावानां
 भिन्नत्वाद(२)पि यत्र यावता विशेषणेन विना न नि-
 र्वहति तत्र तावदेवोपादातव्यम् । अत्र च ब्रह्मा-
 ज्ञाननिवृत्तित्वेन ब्रह्मप्रमात्वेनैव कार्यकारणभावो-
 पपत्तौ न ब्रह्मत्वप्रकारकेति विशेषणमुपादेयम्,
 गौरवादनुपयोगाद्विरोधाच्च । अत एव व्यवहारत्वेन
 व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन कार्यकारणभावे व्यवहर्तव्यत्व(३)-
 स्यानुगतस्याभावात् घटव्यवहारत्वेन घटज्ञानत्वेने-
 त्यादिविशेषपर्यवसाने घटज्ञानव्यवहारत्वेन घट-
 ज्ञानत्वेनैव कल्प्यते कार्यकारणभावे । न तु घटज्ञा-
 नज्ञानत्वेन, गौरवादनुपयोगाद् विरोधाच्चेति ।
 घटज्ञानस्यैव स्व(४)व्यवहारहेतुत्वेन स्वप्रकाशत्वसि-

(१) B reads केसविशे ।

(२) B omits

अपि ।

(३) त्व is omitted by A

(४) B omits

त्स स्व० ।

द्विरित्यन्यदेतत् । अथवा सामान्यधर्ममात्राऽप्रकार-
कसमानविषयप्रमात्वमज्ञाननिवृत्तौ प्रयोजकम् । अत्र
प्रमेयमिति ज्ञानेऽतिव्याप्तिनिवारणाय सामान्येति ।
प्रमेयो घट इत्यादावव्याप्तिवारणाय मात्रेति विशे-
षणम् । तेनेदं विशेषप्रकारके निष्प्रकारे चानुगतम् ।
न च सामा(१)न्यधर्मप्रकारके ज्ञानेऽव्याप्तिः इदम-
निदं वा प्रमेयमप्रमेयं वेत्यादिसंशयाद्यदर्शनात्
सामान्यमात्रप्रकारकज्ञानाऽनङ्गीकारेण तद्वारणस्या-
नीचित्यात् । अत्र चाऽप्रामाण्यशङ्काऽनास्कन्दि-
तत्वं प्रमाविशेषणं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तच्चाप्रामाण्य-
शङ्कासामग्र्यसमवहितत्वं दोषविशेषाऽसहकृतत्वं
वा, तेन नासंभावनादिकलुषितज्ञाने व्यभिचारः ।
न हि प्रतिबन्धवशेन कार्यमजनयतो हेतोरहेतुत्वं
भवति ।

यत्तु सत्तावधारणरूपज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वा-
भ्युपगमादनभ्यासदशापन्नज्ञानस्य च तद्रूपत्वाभावा-
दुक्तविशेषणमन्तरेणापि न व्यभिचार इति, तदसत् ।
एककोटिकज्ञानस्य सत्तावधारणरूपज्ञानादन्यूनाऽन-
धिकविषयस्य प्रमाणजनितस्य किं नाम सत्तानव-
धारणरूपत्वम्, येन न व्यभिचार इति । निश्चयत्वा-
भाव इति चेन्न । संशयभिन्नत्वस्य जातिविशेषस्य वा

निश्चयत्वस्याप्राप्यङ्गीकारात् । संशयादिविरोधित्वं
निश्चयत्वम्, तच्चात्र नास्त्युत्तरकाले संशयादिदर्श-
नादिति चेत्, तर्ह्यायातं मार्गे । तच्चास्मदुक्ताऽ-
प्रामाण्यशङ्काऽनास्कन्दितत्वातिरिक्तं न पश्याम
इत्यलमव्युत्पन्नविडम्बनया ।

नन्विदं तार्किकमतसिद्धनिर्विकल्पकेऽतिव्या-
प्तम्, तत्रोक्तरूपसत्त्वादज्ञानानिवर्तकत्वाच्च । तत्र
मानाभावाद्विशिष्टज्ञानमात्रं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन
कारणत्वात् घटोऽयमिति विशिष्टज्ञानेऽपि विशिष्ट-
ज्ञानत्वेनैव हेतुता, विशेषणज्ञानजन्यत्वं दण्डी
पुरुष इत्यादिज्ञानदूष्टान्तेनानुमीयते । तच्च ज्ञानमनव-
स्थाभयाद्विशिष्टमेव सिध्यतीति चेन्न, प्रत्यक्षानुमि-
तत्वव्यतिरेकेण विशिष्टज्ञानत्वस्य कार्य्यतावच्छे-
दकत्वे मानाभावात् । तस्मिन् सत्यपि प्रत्यक्षत्वा(१)
दिरूपेण कार्य्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् तस्य च विशे-
षणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादिरूपेण क्लृप्तत्वादेव ना-
लौकिकं कार्य्यकारणभावान्तरं कल्पनीयम् । तस्य च
नित्यानुमेयत्वाभ्युपगमान्न मानान्तरसम्भावनापि ।
यदि च तार्किकैः सहैकरूप्यमपेक्षितं तदाऽपरोक्ष-
स्वरूपेति प्रमा विशेषणीया । तार्किकसिद्धनि-
र्विकल्पस्य नित्यानुमेयत्वेनापरोक्षस्व(२)रूपत्वाभा-

वात् । अस्मन्मते तु तस्यार्थात् साक्षिवेद्यत्वान्न
कोऽपि दोषः ।

तदयं निर्गलितार्थः । सामान्यधर्ममात्राप्रकार-
कसमानविषयकदोषविशेषाऽसहकृताऽपरोक्षप्रमात्वम-
ज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकम् । अपरोक्षत्वं च स्वरू-
पतो विषयतश्च विवक्षितमिति नानुमानादौ निर्वि-
कल्पके वा(१)ऽतिव्याप्तिः ।

ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वान्नत्र वि(२)षयताया
अप्यनुपपन्नत्वात्तद्विषयज्ञानत्वमपि दुर्लभम्, विष-
यता हि कर्मता तदङ्गीकारे तस्य क्रियाफलशालि-
त्वेन घटादिवज्जडत्वापत्तेश्च, तद्विषयतासम्भवेनै-
व ज्ञानं तदज्ञाननिवर्तकमिति चेन्न । समानविषयत्व-
स्य निवर्तकतावच्छेदकत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्,
तद्विषयज्ञानाजनने तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यानुपपत्ते-
श्च । न(३)च तस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वं तेन च तद-
ज्ञाननिवर्तकत्वमात्रेण तद्विषयत्वमुपचर्यत इति वा-
च्यम् । अन्योन्याश्रय(४)त्वात्, तद्विषयत्वेन तदज्ञा-
ननिवर्तकत्वं तेन च तद्विषयत्वमिति । न च तद्विषय-
तामात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वं क्वापि सिद्धम्(५) ।

(१) B reads चा ।

(२) B reads तद्विषयताया ।

(३) A reads न च तदज्ञाननिवर्तकतामात्रेण तद्विषयमुपचर्यत-
इति वाच्यम् ।

(४) B omits त्व ।

(५) B reads दृष्टम् ।

तस्यैवाधुना विचार्यत्वात् । कल्पिता विषयता न कर्मत्वमावहतीति चेन्न, वास्तवविषयतायाः कुत्राप्यनङ्गीकाराद् व्यावहारिकत्वस्य समानत्वात् ।

अत्र ब्रूमः । ब्रह्मणो ज्ञानविषयताया असंभवेऽपि ज्ञानस्य ब्रह्मविषयता वर्तते, सा च तद्विम्बग्राहकत्वं वाऽन्य(१)देव वा किञ्चिदनिर्वचनीयम् । न च द्रव्यातिरिक्तस्य जन्यधर्माऽनाश्रयत्वादजन्यत्वे चातिप्रसङ्गादनिरूपणाच्च कथं ज्ञाननिष्ठा विषयतेति वाच्यम्, ज्ञानस्याप्यन्तःकरणपरिणामत्वेन द्रव्यत्वात्, द्रव्यत्वाभावेऽपि जन्यधर्माश्रयत्वे विरोधाभावाच्च, द्रव्यादिपरिभाषाया अप्रयोजकत्वाच्च । विषयतैव चाकारः प्रतिविषयं विलक्षणः । अत एव ब्रह्माकारापरोक्षप्रमात्वेनैवाज्ञाननिवृत्तिकारणतायामनतिप्रसक्तायां सम्भवन्त्यां न सामान्याप्रकारकेति विशेषणमपेक्षितम्, अ(२)ज्ञाननिवर्तकत्वस्वरूपाकारापरोक्षप्रमात्वस्य सर्वत्रानुगमाच्च । न चेदमित्याकारं ज्ञानं घटाकारमिति शङ्कितुमपि शक्यम् । आकारभेदस्य स्फुटतरसाक्षिप्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा तयोर्ज्ञानयोरेकप्रकारत्वस्यापि निरुत्र(३)पेण वक्तुं शक्य-

(१) B reads अन्वदेव किञ्चिच्चानिर्वचनीयम् ।

(२) A reads अज्ञानविषयस्वरूपा ।

(३) B reads निश्चयेव ।

त्वात् । तत्र चानुभव एव शरणम् । तच्च प्रकृतेऽपि तुल्यम् ।

अस्तु वा ब्रह्मण्यपि कल्पिता विषयता । न च कर्मत्वेन जडत्वापात इति वाच्यम्, स्वसमानसत्ता-
कविषयताया एव कर्मत्वापादकत्वात् । सा च घटादौ संभवति । उभयोरपि व्यावहारिकत्वेन तुल्यत्वात् । ब्रह्मणि तु परमार्थसति व्यावहारिक्यपि विषयता परमार्थसत्त्वाभावेन न समानेति किमनुपपन्नम् । एतेन “तं त्वौपनिषदम्” इति श्रुतिरप्यनुगृहीता भवति ।

अथवा चैतन्यविषयतैव जडत्वापादिका न तु वृत्तिविषयता(१)पि । “यतो वाचो निवर्तन्ते,” “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा,” “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि,” “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्,” “वेदेनैव यद्वेदितव्यम्” इत्याद्युभयविधश्रुत्यनुसारेण कल्पनात् ।

यस्तु फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेत्युक्तत्वात्फलव्याप्यत्वमेव जडत्वापादकमित्याहुः ।

तन्न । प्रमाणजन्यान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव शास्त्रे फलत्वव्यपदेशात्, तद्व्याप्यत्वस्यैव जडत्वापा-

दकत्वे(१)ब्रह्मण इव साक्षिभास्यानामपि जडत्वं न
 स्यात् । चैतन्यकर्मता तु चिद्भिन्नत्वावच्छेदेन सर्वत्रैवेति
 सैव जडत्वप्रयोजिका । उदाहृतकारिकायामपि
 चैतन्यमात्रपरमेव फलपदमिति द्रष्टव्यम् । न तु
 वृत्तिविषयत्वे तदुपरक्तचैतन्यविषयत्वमपि नियतम्,
 वृत्तेश्चिदाकारगर्भिण्या एवोपपत्तेः । तदुक्तम् ।
 “वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेव न कारकात् ।
 वियत्संपूर्णतोत्पत्तौ कुम्भस्यैवं दशा धियाम् ।
 षटदुःखादिरूपत्वं धियो धर्मादिहेतुतः ।
 स्वतःसिद्धार्थसंबोधव्याप्तिर्वस्तुनुरोधतः” इति ।
 तथा च चैतन्यविषयत्वेन जडत्वं दुर्वारमेव (२),
 वृत्त्युपरक्तचैतन्यस्य स्वयमेव चैतन्यरूपत्वान्न तद्व्या-
 प्यता फले फलान्तरानुपपत्तेः । तद्भिन्नानां तु स्वतो
 भानरहितानान्तद्व्याप्तिरवश्यमाश्रयणीयेति न को-
 ऽपि दोषः । तदुक्तम् । “परागर्थप्रमेयेषु या
 फलत्वेन संमता । संवित् सैवेह मेयोऽर्था वेदा-
 न्तोक्ति प्र(३)माणत” इति ।

नन्वेवं कल्पितविषयतावत् कल्पितप्रकारोऽपि
 किमिति नाङ्गीक्रियते, तथा सति नोक्तकार्यकारण-
 भावादिकल्पनाक्लेश इति । सैवम् । प्रकारस्य

(१) A reads जडत्वापादकत्वम् । (२) A and B reads न
 but it gives no sense. (३) B reads प्रसाद० ।

भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वाद् विशेषणत्वेन ज्ञान-
विषयत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च ज्ञानस्य स्वविष-
यानिवर्तकत्वात्तस्य प्रकारस्यानिवृत्तिप्रसङ्गः । केवल-
चैतन्यागोचरस्य केवलचैतन्यगोचराज्ञाननिवर्तक-
त्वायोगाच्च । अन्यानुपरक्तचैतन्यभानस्यैव पूर्वोक्तरूपे-
णाज्ञाननिवर्तकत्वात्, विषयतायास्तु तज्ज्ञान-
भासकसाक्षिवेद्यत्वेऽपि तज्ज्ञानाविषयत्वात् अन्या-
नुपरक्तचैतन्यगोचरत्वमुपपद्यत इति वैषम्यम् ।
तस्मादुपपद्यते ब्रह्मविषयता निष्प्रकारकज्ञानस्य ।
अत एव चा(१)द्यक्षणे वृत्तितद्वतोः साक्षिभास्यत्वेऽपि
न वृत्तेर्निर्विकल्पकत्वविरोधः । तस्याः पदार्थशोध-
कतर्कसंस्कृतशब्दजन्याया अद्वितीयचैतन्यमात्राकार-
त्वाद्, इयमेव प्रमाणफलावस्थोच्यते । द्वितीयक्षणे तु
चिन्मात्राकारग्रहणलब्धबलया वृत्त्या चिन्मात्रगोच-
राज्ञानं निवर्त्यते, रज्ज्वाकारग्राहिण्या वृत्त्येव तदज्ञान-
म् । ततोऽहंकारजीवब्रह्मविभागाद्यध्यासनिवृत्तिः,
उपादाननाशस्यैवाव्यवधानोपादेयनाशप्रयोजकत्वात्,
अज्ञानस्यैव च तदुपादानत्वात् । ततस्तेन सहैव
वा तदनन्तरं वा तदुपादेयचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिनि-
वृत्तिः । एवमिन्द्रियदेहा(२)द्यध्यासानामपि निवृत्तिः ।
एवं तदुपरि कस्याप्यवच्छेदकस्याभावादनुपहित-

चैतन्यं जीवब्रह्मजगद्विभागशून्यं कवलीकृताज्ञानत-
त्कार्यं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपतया सर्वदा भासमान-
मेव तिष्ठति, सैव मोक्षावस्थेत्युच्यते। अज्ञानस्य
चानादित्वेनाजन्यत्वात् पुनरनाद्यज्ञानान्तरस्य चा-
नङ्गीकारादेकस्या एवाज्ञानव्यक्तेः सर्वोपादानभूताया
आत्यन्तिकनिवृत्तौ तत्कार्यमा(१)त्रादिप्रपञ्चस्यात्य-
न्तिकनिवृत्त्या न संसारस्य पुनरावृत्तिः ।

एतेन ज्ञा(२)नं स्वनिवर्त्यमन्यनिवर्त्यं वेति
विकल्पोऽपि निरस्तः, तस्य स्वकारणनाशनिवर्त्य-
त्वात् । उपादानकारणनाशस्य कार्यनाशकत्वे सर्व-
ेषामविवादात् । दृश्यत्वेन रूपेणाविद्यया सह
स्वनिवर्त्यत्वेऽपि न दोषः । निवर्त्यतानिवर्तकतयो-
रवच्छेदकैक्ये क्षणभङ्गो भवेत् । अत्र चोक्तप्रमा-
विशेषत्वेन निवर्तकता दृश्यत्वेन निवर्त्यतेति
नोक्तदोषः ।

ननु तर्हि स्वप्नाद्यध्यासादिकारणीभूताज्ञान-
स्य जागरादिप्रमाणज्ञानेन निवृत्तौ पुनः स्वप्नाद्य-
ध्यासो न स्यात्, उक्तमुक्तेस्तुल्यत्वात् । तत्रानेका-
ज्ञानस्वीकारे आत्मन्यपि तथा संभवेन मुक्तावना-

श्वासप्रसङ्गात् । नन्वनर्थवानुपपत्त्या तत्राज्ञाननिवृ-
त्तिर्नाङ्गीक्रियते । एकस्यामेव रज्ज्वामज्ञातायां सर्पभ्र-
मेण धाराभ्रमतिरोधानवज्जागरादिभ्रमेणऽपि स्वप्ना-
दिभ्रमतिरोधानमात्रं क्रियते । अज्ञाननिवृत्तिस्तु
ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानादेवेति न मुक्तावनाश्वासप्रसङ्गः ।
मै(१)वस् । ब्रह्मात्मैक्यज्ञा(२)नादपि अज्ञाननिवृत्ति-
संभावना न स्यात् । कुत्रापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरदर्श-
नादिति वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि हारित(३)म् ।

अत्र ब्रूमः । नोभयथाप्यनुपपत्तिः । तथाहि
जागरादिज्ञानाद(४)पि स्वप्नाद्यध्यासादिनिवृत्त्यभ्युप-
गमपक्षे मूलाज्ञानस्यैव विचित्रानेकशक्तिस्वीकारादे-
कशक्तिनाशेऽपि शक्त्यन्तरेण स्वप्नान्तरादीनां पुन-
रावृत्तिः संभवति । सर्वशक्तिमतो मूलाज्ञानस्यैव
निवृत्तौ तु कारणान्तरासंभवात् तादृशस्य च
द्वितीयस्यानङ्गीकारान्नाहंकाराद्यध्यासानां पुनरुत्प-
त्तिः संभवतीत्यपुनरावृत्तिसिद्धिः । रज्जुज्ञाना-
दिनाऽज्ञाननिवृत्त्यनङ्गीकारेऽपि न कोऽपि दोषः ।
चिन्मात्रस्यैवाज्ञानाश्रयत्वविषयत्वसंभवात् । जडे
प्रमाणप्रयोजनाभावेन तदनङ्गीकारात् ।

(१) B inserts एवं सति between मैवम् and ब्रह्मात्मै ।

(२) B reads विज्ञानादपि । (३) B reads स्यात् after

हारितं । (४) B omits अपि ।

न चाज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वे कथमन्तःकरण-
वन्निरूपेण ज्ञानेन तन्निरवृत्तिः भिन्नाश्रयत्वात् ।
ज्ञानस्य च जन्यत्वेन चिन्मात्राश्रयत्वानुप(१)पत्तेः
तस्य कूटस्थस्वभावत्वात् । अज्ञानस्य चानादित्वेन
कौटस्थ्याद्याघातकत्वादित्युक्तमिति वाच्यम्, चैत-
न्यान्तःकरणयोस्नादात्म्याध्यासेनान्तःकरणधर्मस्यापि
चैतन्यधर्मत्वानुपायात् । तदुक्तं पञ्चपादिकाकृद्भिः
“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति
सन्ति धर्माः अभेदेऽपि चैतन्यात्पृथगिव भा-
सन्ते” इति । तार्किकैरपि कर्णशब्कुल्यवच्छि-
न्नाकाशेन स्वसमवायसंबन्धेन महाकाशाश्रितशब्द-
ग्रहणमङ्गीक्रियते । उपहितेऽपि स्वरूपैक्यानपाया-
दिति ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रयत्वोपपत्तिः ।

न च ज्ञानस्य क्वापि अविद्यानिवर्तकत्वादश-
नात् ब्रह्मज्ञाने(२)ऽपि तत्कल्पनं न स्यादिति वा-
च्यम्, न हि अनुमानाद् ब्रह्मज्ञानस्य अज्ञाननिवर्त-
कत्वं वयं साधयामः, येन व्याप्तिग्रहार्थम् उदाहर-
णापेक्षा भवेत्, किं तु श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या चेति
ब्रूमः । तत्र श्रुतिस्तावत् “तमेव विदित्वाऽतिमृ(३)
त्युमेति” मृत्युरविद्य इति शास्त्रे प्रसिद्धम् । तथा

(१) B reads नुपपत्तिः ।

(२) A omits अपि ।

(३) B omits मृत्युम् ।

तत्त्वभावाद्बभूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” ।
 स्मृतिश्च—“दैवीह्येषा गुणमयी मम माया
 दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
 तरन्ति ते । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमा-
 त्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्प-
 रम्” इत्यादि । एवं “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
 “तरति शोकमात्मवित्” “तरत्यविद्यां विततां
 हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाप्रमेयाय
 तस्मै ज्ञानात्मने नमः” इति । अविद्या-
 याः परं पारं तारयसीत्यादि श्रुतार्थापत्तिश्च ।
 ब्रह्मज्ञानाद् ब्रह्मभावः श्रूयमाणस्तद्व्यवधायकाज्ञान-
 निवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यते इति ज्ञानादज्ञाननि-
 वृत्तिं गमयति । “अनृतेन हि प्रत्यूढा नीहा-
 रेण प्रावृता”, “अन्यद्युष्माकमन्तरं बभू-
 व”, “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
 जन्तवः” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्योऽज्ञानमेव मोक्ष-
 व्यवधायकमवगतम् ।

किं च भगवतो नीलाचलनाथस्य भजनाऽजननि-
 र्मलीकृतज्ञानचक्षुःप्रत्यक्षेणैवाज्ञाननिवृत्तिमनुभवति ।
 तत्र का विप्रतिपत्तिः । यदि हि कस्यचिदपि तत्त्वा-

बबोधे जाते नाज्ञानं निवर्ते(१)त ततो व्यभिचारा-
त्कारणता न स्यात्, न तु क्वापि तथा दर्शनमस्ति,
एकस्यैव तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमात् । जीवा-
न्तरप्रतिभासस्य च स्वापिनकजीवान्तरप्रतिभासवद्वि-
भ्रममात्रत्वात् । जीवन्मुक्तौ तूपपत्तिं वक्ष्यामः ।
एतेनाज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम् अनादिभावत्वात्
ब्र(२)ह्मवदिति परास्तम् उक्तश्रुतिसृष्ट्यादिबाधि-
तत्वात् । कीदृशं च भावत्वमज्ञानस्याऽविनाशित्वे
प्रयोजक(३)म्, सत्त्वमभावविलक्षणं वा । आद्यं
सदसद्विलक्षणेऽज्ञानेऽसिद्धं तस्य सर्वप्रमाणबाध्यत्व-
स्वरूपस्य सत्त्वायोगात् । द्वितीयं तु नाविनाशित्व-
प्रयोजकम्, अनुकूलतर्काभावात् प्रतिकूलतर्कपरा-
हतत्वाच्च, सत्त्वस्यैवा(४)विनाशित्वप्रयोजकत्वाच्च ।

न चात्मातिरिक्ते सत्त्वाभावेन व्याप्तिग्रहानव-
सरः, सत्त्वाभावस्य विनाशित्वप्रयोजकत्वेन व्यतिरेकि-
णस्तस्य सिद्धेः । एवं दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्व-
जडत्वादिनाप्यज्ञानस्य विनाशित्वनिश्चयः ।
“भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इत्यादिवा-
क्यैः कथं एव विनाशित्वप्रतिपादनाच्च । न
च श्रुतिविषयत्वे ब्रह्मवदबाध्यत्वप्रसङ्गः, श्रुतिता-

(१) B reads निवर्त्येत ।

(२) B reads आत्मवद् ।

(३) B reads उच्यते after

प्रयोजकम् । (४) B reads चात्मावि ।

तत्पर्यविषयत्वस्यैवावाध्यत्वप्रयोजकत्वात् । श्रुतेश्च
प्रयोजनवति मानान्तरानधिगते तात्पर्यमुपक्र-
मादिषड्विधलिङ्गेनावधार्यते । अज्ञानस्य च अह-
मज्ञ इति साक्षिसिद्धत्वात् तत्प्रतिपादने प्रयोज-
नाभावाच्च न श्रुतितात्पर्यविषयत्वम्, वक्ष्यमाणरी-
त्या तु ब्रह्मण्येव तात्पर्यनिश्चयात् । एवं च(१)मति
साक्षिसिद्धस्यैव भावरूपाज्ञानस्याऽभावविलक्षणत्वादि-
कमनुमानादिना साध्यत इति न कोऽपि दोषः । श्रुक्तौ
रजतज्ञानवानयमिति मिथ्यासंस्पर्गस्यापि तत्त्वज्ञानवि-
षयत्ववदस्माकं किं न स्यात् ।

एतेन मानविषयत्वेऽज्ञानस्य मानानिवर्त्यत्वं,
मानाविषयत्वे तु स्वप्रकाशत्वानङ्गीकाराच्छशविषा-
णादिवदलीकत्वमित्यपास्तम् । स्वरूपतो मानावि-
षयस्यापि साक्षिसिद्धत्वाभ्युपगमात्, तस्य च भ्रम-
प्रमासाधारणत्वात् । तदुक्तम् “अविद्याया अवि-
द्यात्वे इदमेव तु लक्षणम् । माना(२)द्यात्मास-
हिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते । अविद्यास्येत्य-
विद्यायामेवासिद्ध्या प्रकल्प्यते । ब्रह्मदृष्ट्या
त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यत” इति च ।
तस्मादविद्याया अपि रज्जुभुजङ्गवदात्मन्यारोपि-
तत्वादात्मस्वरूपज्ञानेन तन्निवृत्तिरुपपद्यत इति ।

यत्तू(१)क्तम्-तज्ज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वेति तत्रा-
परोक्षमेवेति वदामः ।

ननु(२)तत्र कारणासम्भव उक्तः शब्दस्य परो-
क्षज्ञा(३)नजननस्वाभाव्यात् कारणान्तरस्य चात्रास-
म्भवादिति ।

अत्र केचित्तार्किकेभ्यो विभ्यतः शब्दात्परोक्ष-
ज्ञानमेवाङ्गीकृत्य भावनासहकृतान्मनसोऽपरोक्षज्ञान-
माचक्षते ।

अन्ये तु मन्यन्ते—शब्दादापाततः परोक्षज्ञा-
नमेष जायते करणस्वाभाव्यात् । उत्तरकालं तु अव-
यमनननिदिध्यासनादि(४)सहिताच्छब्दादेवापरोक्ष-
ज्ञानमुदेति संस्कारसहकृतेन्द्रियादिवत् प्रत्यभिज्ञा-
नमिति ।

तत्राद्यः पक्षस्तावदयुक्तः, भावनाजन्यत्वे
ज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्, कामातुरस्य कामिनीं
भावयतो व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारवत् ।

ननु न भावनाजन्यत्वं तत्राप्रामाण्यप्रयोजकम्,
किन्तु बाधितविषयत्वम् । भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिर-
जतादिभ्रमे बाधादेवाप्रामाण्यस्वीकारात् । ब्रह्मणि तु
सर्वमानागोचरे बाधासम्भवात् तद्भावनाजन्यज्ञान-

(१) B reads यदुक्तम् ।

(२) B reads तत्र कारणान्तरासम्भ । (३) A omits जनन ।

(४) B adds संस्कार before सहिता ।

स्यापि प्रामाण्यं न व्याहन्यते । न च व्यवहितकामिनीविभ्रमादौ दोषत्वेन भावनायाः कल्पितत्वात्तज्जन्यत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारस्य दोषजन्यत्वेन भ्रमत्वं भविष्यति । बाधितविषयत्ववद्दोषजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात् । तथा च मीमांसाभाष्यकृद्भिः “यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येतिप्रत्ययः स एवासमीचीनो नान्यः” इति । तद्वार्त्तिककारैश्च “तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अथान्यथा तु हेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते” इति तुल्यवदेवामाण्यप्रयोजकद्वयमुक्तम् । तस्माद्वाधाभावेऽपि दोषजन्यत्वादप्रामाण्यमेवेति वाच्यम् । भावनायाः क्वचिद्दोषत्वेऽपि सर्वत्र दोषत्वानिश्चयात् । अन्यथा शङ्खपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वं स्यात् । क्वचित्क्व(१)चिद्दोष इत्येवाङ्गीकारात् विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वप्र(२)कल्पनाच्च । दुष्टक(३)रणजन्यस्याप्यनुमानादेर्विषयाऽबाधेन प्रामाण्याभ्युपगमाच्च । अन्यथा परिभाषामा(४)त्रत्वापत्तेः । मीमांसाभाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपि

(१) B reads क्वचित्कश्चिद्दोषः । (२) B omits प्र ।

(३) B reads कारण । (४) A reads परिभाषामात्रापत्तेः ।

बाधितविषयव्याप्यत्वेनैव दुष्ट(१)करणजन्यत्वस्याऽ-
प्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तं न स्वातन्त्र्येण । तस्माद्भा-
वनाजन्यमपि ब्रह्मज्ञानसंबाधात्प्रामाण्यं लभता-
मिति ।

मैवम्, परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपरोक्ष-
ज्ञानजनकत्वासंभवात् । न हि ब्रह्मयनुमितिज्ञानं
सहस्रकृत्व आवृत्तमपि वह्निषाक्षात्काराय कल्पते ।
क्लृप्तप्रमाणसामग्रीमन्तरेण जायमानस्यैव ज्ञान-
स्याऽप्रामाण्यनियमात् । अन्यथा चैत्यं वन्देत
स्वर्गकाम इत्यादिपौरुषेयवाक्यानामपि विषयबाधा-
भावादप्रामाण्यं न स्यात् । न हि चैत्यवन्दनं स्वर्ग-
साधनं भवतीत्यत्र(२)किञ्चिन्मानमस्ति अलौकि-
कहिताहितसाधनताया वे(३)दैकमेयत्वात्, तत्र मा-
नान्तराप्र(४)सङ्गात्, पुरुषवचसां च मानान्तरमूल-
त्वेनैव प्रामाण्यात् । तत्र मूलाभावादे(५)वाप्रामाण्यं,
पुरुषस्य भ्रमप्रमादा(६)दिसम्भवादिति चेत्, प्रकृतेऽ-
पि तुल्यं भाव(७)नायाः ।

न चात्र शब्दप्रमाणस्य मूलत्वान्नमूलतेति
वाच्यम्, संबादात्प्रामाण्याङ्गीकारे पूर्वतन्त्रोपपादि-

(१) B reads दुष्टकारणजन्यमप्रामाण्यप्रयोजकमुक्तम् ।

(२) B omits किञ्चित् । (३) A reads वैदिकम् ।

(४) B reads राप्रसरात् । (५) B omits एव ।

(६) आदि is omitted by B. (७) B does not read

भावनायाः ।

ततस्त्वतस्त्वभङ्गप्रसङ्गात् । आवाश्यकत्वेन शब्दस्यै-
वात्र प्रामाण्यस्योचितत्वाच्च । अन्यत्रादृष्टमपि
फलान्यथानुपपत्त्याऽत्रैव प्रामाण्यं कल्प्यत इति
चेन्न । अपूर्वप्रमाणान्तरकल्पने मानाभावात् फलस्य
च (१) क्लृप्तप्रमाणेनैवोपपत्तेः । परोक्षभावनाया अप-
रोक्षविषयत्वं तस्याः प्रमाणान्तरत्वं चान्यत्रादृष्टचर-
मपि त्वया कल्पनीयम् । तदुभयकल्पनाद्वरं क्लृप्त-
प्रामाण्यस्य शब्दस्यैवापरोक्षविषयत्वमात्रकल्पनम् ।
धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात् ।

अस्तु तर्हि मन एवात्र प्रमाणम् । तत्किं भाव-
नासहकृतं केवलं वा ? आद्यो पूर्वोक्त एव दोषः ।
यदसाधारणं कारणमासाद्य मनः प्रमां जनयति
तस्य प्रमाणान्तरत्वनियमात् । अन्यथा चक्षुरादि-
व्याप्तिज्ञानादिसहकृतस्य मनस एव सर्वत्र प्रामा-
ण्यसम्भवे प्रमाणान्तरोच्छेदापत्तेः । चक्षुरादीना-
मेव सर्वत्राऽसाधारण्यात्प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे भाव-
नाया अपि तत्तुल्यम् । न द्वितीयः—वेदान्तवाक्य-
श्रवणात्पूर्वमपि केवलमनसो विद्यमानत्वेन ब्रह्मण-
श्च स(२)दा संनिहितत्वेन साक्षात्कारः स्यात् ।
तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाधनानामान-

(१) च and क्लृप्त are omitted by B.

(२) B reads सर्वदा

यक्येन तत्प्रतिपादकचतुर्लक्षणीमीमांसारम्भो न स्यात् । किंच(१) भावनासापेक्षत्वे शब्दस्याप्रामाण्य-
प्रसङ्गः । शब्दप्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
तानावभयसापेक्षत्वं ह्यप्रामाण्यप्रयोजकम्, चक्षुरा-
दावपि तादृशमेवाप्रामाण्यम् ।

किञ्च, तस्य प्रमा(२)णानुग्राहकत्वेन तर्कालो-
कादिवन्न प्रमाणान्तर(३)त्वं सम्भवति, असाधारण-
विषयाभावात् सिद्धान्ते मुखदुःखेच्छादीनां मनोध-
र्माणां करणव्यवधानाभावेनैव साक्षिवेद्यत्वाभ्युपग-
मात् न च ब्रह्मैवासाधारणो विषयो मनस इति
‘य मनसा न मनुते’ इत्यादिश्रुतिविरोधात् ।

ननु ‘यद्वाचानभ्युदितं’—‘न चक्षुषा गृह्य-
ते नापि वाचा’ ‘यतो वाचो निवर्त्तन्ते’
इत्यादिश्रुतिविरोधः सिद्धान्तेऽपि सम इति चेत्,
‘नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । वेदेनैव यद्वेदि-
तव्यम्’ ‘तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’
इत्यादिश्रुतिबलेन निषेधश्रुतीनां मुख्यवृत्त्यविषयत्वे-
नाप्युपपत्तेः । मनसि च मुख्यामुख्यभेदाभावात् ।

(१) This reading between स्यात्
and किंच is not given by A.

(२) B reads प्रमाणानुग्रहत्वेनालोकादि ।

(३) B reads न्तरता ।

“सर्वे वेदा यत्रै(१)कंभवन्ति” “स मानसीन
आत्मा” “मनसैवानुद्रष्टव्यम्” इत्यादि(२)श्रुतेः
का गतिरिति चेत् (३), शृणु । मानसीनत्वं मनस्युपा-
धावुपलभ्यमानत्वं न मनोजन्यसाक्षात्कारविषय-
त्वम् । मनसैवेति तु कर्तरि तृतीया आत्मनोऽकर्तृ-
त्वप्रतिपादनार्था मनसो दर्शनकर्तृत्व(४)माह न कर-
णताम् । औपनिषदसमाख्याविरोधात् । असाधारणे-
न हि व्यपदेशा भवन्ति, व्यवहारे मानसीनसमा-
ख्यानवत् ।

अत एव प्रमाश्रयत्वादपि न मनसस्तत्र कारणा-
तावकाशः, “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽ
श्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव”
इति श्रुतौ मृ(५)द्घट इतिवदुपादानकारणत्वेन मनः-
सामानाधिकरण्यप्रतिपादनात् । दण्डो घट इत्या-
दिसामानाधिकरण्यादर्शनेन निमित्तकारणत्वाभ्युप-
गमेषोपपत्तिः । निमित्तकारणताग्रहणार्थमवश्यक-
ल्पयोरन्वयव्यतिरेकयोः समवायिकारणविषयत्वस्यै-
वोचितत्वात्समवायिकारणान्तरोपस्थित्यभावात् ।
आत्मनश्च “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च”

(१) B reads यत्रैके । (२) आदि is omitted by B.

(३) चेत् is omitted by A. (४) B reads कर्तृता ।

(५) B reads मृद्घटवदुपा ।

इतिश्रुत्या निर्गुणत्व(१)प्रतिपादनात् । दृश्यानां द्रष्टृ-
 धर्मत्वानुपपत्तेश्च(२)दृश्यानां घटादीनां स्वरूपतो ध-
 र्मत्वेन वा तादात्म्याभावस्य सर्वसिद्धत्वात्, कामसंक-
 रपादीनां च स्वप्रकाशत्वाभावेन दृश्यत्वात् द्रष्टृधर्म-
 त्वाभावनिश्चये, “मनसैवानुद्रष्टव्यम्” “यदा सर्वे
 प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः” “तीर्णा हि
 तदा सर्वान् शो(३)कान् हृदयरय भयति” इत्यादि-
 श्रुतिभिर्मनोधर्मत्वमेव कामादीनां निश्चीयते । मन-
 स्तादात्म्याध्यासाच्च तद्धर्माणामप्यात्मन्याध्यासि-
 को व्यवहारः । “बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव” “आ-
 राग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” “स समानः सन्नुभौ
 लोकावनुसंचरति ध्यायतीव” “सधीःस्वप्नो
 भूत्वेमं लोकमतिक्रामति” इत्यादिश्रुतिभ्यः । “वि-
 विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इतिश्रुतौ
 ज्ञानशब्दवाच्यस्य मनस एव प्रथमान्तपदनिर्देश्यत्वे
 कर्तृत्वश्रवणाच्च । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा
 शृणोति” इत्यादौ करणत्वमपि श्रुतमिति चेत्, न, इ-
 न्द्रियातिरिक्ते मनसि विप्रतिपन्नान्प्रति तदतिरिक्तम-
 नःसद्भावमात्रे तस्याः श्रुतेस्तात्पर्यात्, न तु करणत्वेऽ-
 पि, एवकाराऽनन्वयापत्तेः, चक्षुरादीनामपि करणत्व-

(१) B reads ता ।

(२) A omits च ।

(३) B reads कामान् ।

स्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन तद्व्यवच्छेदेन नियमानुप-
पत्तेः, हेतुमात्रेऽपि तृतीयस्मरणात् । मनसः करणताप्र-
सिद्धिस्तु निर्धर्मकस्वप्रकाशस्यात्मनोऽसङ्गस्य स्वतो
विषयोपलम्भायोग्यस्य स्वतादात्म्याध्यासेन तदा-
कारवृत्तिभिर्विषयोपलम्भद्वारत्वादेव, न तु चक्षुरा-
दिव(१)द् दूरस्थत्वेनेत्यास्तां तावत् । स्वप्रकाशप्रक्रि-
यायां विस्तरेणैतदुपपादयिष्यामः ।

अस्तु तर्हि प्रथमं परोक्षं ज्ञानं जनयतोऽपि
शब्दस्यैव सहकारिविशेषलाभेन पश्चादपरोक्षज्ञानज-
नकत्वमिति, तन्न, अर्द्धजरतीयन्यायापातात् ।
शब्दस्य परोक्षज्ञानजनन(२) स्वाभाव्ये सहकारिसहस्त्रे-
णापि तद(३)पाकरणायोगात्, आ(४)गन्तुकस्य स्वभा-
वत्वानुपपत्तेः ।

यत्तु दृष्टान्तत्वेन प्रत्यभिज्ञानमुदाहृतं तत्र
किं विवक्षितम् । अपरोक्षज्ञानजनकस्वभावस्य च-
क्षुषः संस्कारसहकारेणासंनिकृष्टेऽपि तत्तांशेऽपरो-
क्षज्ञानजनकत्वम् किं वा संस्कारनिरपेक्षत्वेन ज्ञानं

(१) B reads वत्तदस्थत्वेने । (२) A reads जनक ।

(३) B reads तदन्यथाकरणा । (४) A reads आगन्तुक-

जनयतोऽपि चक्षुषः संस्कारसापेक्षत्वेऽपि नाप्रामाण्य-
मिति ।

तत्र नाद्यः । प्रत्यभिज्ञाया अपरोक्षत्वात्,
तत्तांशे चक्षुषोऽजनकत्वाच्च ।

अत एव न द्वितीयोऽपि, तत्तांशेऽपरोक्षत्वान-
ङ्गीकारात्, तदंशे संस्कारमात्रजन्यत्वेन स्मृतित्वस्यैवा-
भ्युपगमाच्च (१) । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे
स्मृतित्वापातात् संस्कारजस्मरणमेव विशेषज्ञानत्वेन
तत्कारणमित्यपास्तम्, संस्कारजन्यत्वांशे स्मरणत्वा-
ङ्गीकारात्स्मृतिहेतुत्वेनावश्यकल्पयोद्बुद्धसंस्कारादेव प्र-
त्य (२) भिन्नानोत्पादसम्भवेऽन्तरा स्मृतिकल्पनानवका-
शात्, 'तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेन' इतिन्यायात्स्मरण
इव प्रत्यभिज्ञायामपि पूर्वानुभवान्वयव्यतिरेकयोस्तु-
ल्यत्वाच्च । प्रमात्वाप्रमात्ववदनुभवत्वस्मरणत्वयोरे-
कज्ञानवृत्तित्वे विषयकृतांशभेदान्न विरोधः । स्मृति-
त्वानुभवत्वयोर्जातित्वानङ्गीकारात् ।

अत एव न तृतीयः, न हि चक्षुषः स्वविषये
संस्कारसापेक्षत्वमस्तित्येन सापेक्षत्वलक्षणमप्रामाण्यं
स्यात्, किन्तु स्वस्वसहकारिसमवधानात्स्वे स्वे विषये
युगपज्ज्ञानं जनयतोश्चक्षुःसंस्कारयोरार्थसमाजेनानु-

भवस्मरणात्मकैकज्ञानजनकत्वं पर्यवस्यति, अन्यथा
 संस्कारसहकारेण चक्षुषोऽसंनिकृष्टविषयेपि ज्ञानजनक-
 त्वे रजतसंस्कारसहकारेणासंनिकृष्टेऽपि रजते चाक्षुषज्ञा-
 नापत्तेरन्यथारख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः । रजतचाक्षुषत्वेन
 रजतसंयोगत्वेनैव कार्यकारणभावनियमे तद्देशकाल-
 सम्बन्धरूपायां तत्तायामपि तुल्यम्, प्रत्यक्षस्य विद्य(१)-
 मानोपलम्भत्वनियमात् । किन्तु भिन्नजातीयज्ञानहेतु-
 त्वेन क्लृप्तयोरपि चक्षुःसंस्कारयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामे-
 कज्ञानहेतुत्वं प्रत्यभिज्ञायां क्लृप्तम् । इदमेवान्यथाख्या-
 तिवादनिराकरणेनानिर्वचनीयाख्यमिष्टाज्ञानोत्पत्तिं
 व्यवस्थापयद्भिः पञ्चपादिकाकारैर्दृष्टान्तितम् ।
 नैतावता सापेक्षस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति । इह च पूर्व-
 मपरोक्षज्ञानासमर्थस्यैव शब्दस्य विचारजनितसंस्का-
 रविशेषसहकारेणापरोक्षज्ञानजनने सापेक्षत्वलक्षणा-
 प्रामाण्यस्वभावभङ्गयोः प्रसङ्गो(२)वज्रलेपायते । तस्मा-
 च्छब्द एव विचारात्पूर्वमूर्ध्वं च स्वतःप्रमाणभूतो
 विषयमहिम्ना साक्षात्कारं जनयतीति युक्तमाश्रयि-
 तुम् । न च स्वभावभङ्गदोषः, मनस इव परोक्षापा-
 रोक्षज्ञानजननस्वभावाङ्गीकारात् । यथा मनः क्वचि-

(१) B reads विद्यमानतोपलम्भत्व ।

(२) B reads भङ्गदोषप्रसङ्गः

तपरोक्षं ज्ञानं (१) जनयति कश्चिच्चापरोक्षमित्युपेयते
परैस्तद्वदस्माकं शब्दे (२) ऽपि किं न स्यात् ।

ननु तत्रावच्छेदकद्वैविध्यमस्ति । मनस्त्वेन प-
रोक्षज्ञानजनकता, इन्द्रियत्वेन चक्षुरादिवदसाधारणे-
नापरोक्षज्ञानजनकता । इन्द्रियत्वं च शब्देतरोद्भूत-
विशेषगुणाभावसमानाधिकरणज्ञानकारणमनःसंयोगा-
श्रयत्वम्, स्मृत्यजनकवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय-
त्वम् वा । ततश्चक्षुरादाविव मनस्यपि वर्तते ।
एवं शब्देऽपि द्वैरूप्यं वाच्यम् । एवं परोक्षज्ञानजन-
कतावच्छेदकमपरोक्षज्ञानजनकतावच्छेदकमिति ।

उच्यते । स्व (३) विषयाजन्यज्ञानजनकत्वेन वा,
ज्ञानकरणात्वेन वा शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं योग्य-
पदार्थनिरूपितत्वं पदार्थभिदपरशब्दत्वेनापरोक्षज्ञा-
नजनकता । “धर्मस्त्वमसि” (४) इत्यादौ व्यभिचा-
रवारणाय आद्यं विशेषणम्, इतरविशेष-
शब्दावर्त्यं तु स्पष्टम् । एतच्च दशमस्त्वमसि राजा
त्वमसीतिवाक्यं दशमोऽहमसि राजाहमस्मीत्या-
दिशास्त्रात्कारदर्शनात्, अन्यथा नाहं दशमो नव-

(१) B reads जनयते ।

(२) B omits अपि । (३) स्व is omitted by A.

(४) B reads धार्मिकस्त्वम् ।

मोऽहमस्मि, नाहं राजा व्याध एवास्मीत्यादिज्ञा-
ज्ञात्कारिभ्रमनिवृत्तिस्ततो न स्यात् । साक्षात्कारि-
भ्रमे साक्षात्कारिविरोधिज्ञानत्वेनैव विरोधित्वकल्प-
नात् ।

न च तत्र वाक्यात्पदार्थमात्रोपस्थितौ मानसः
संसर्गबोध इति वाच्यम् । सर्वस्मिन्नपि वाक्ये तथा
सम्भवेन श(१)ब्दप्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः, असाधार-
णमनःसहकारित्वेन पदार्थज्ञानस्य प्रमाणान्तरावश्य-
कत्वः च, यदसाधारणं कारणमिति(२)न्यायात् ।

अत एव वाक्यात्परोक्षज्ञानानन्तरं मानसज्ञा-
नान्तरमेव भ्रमनिवर्तकमित्यपास्तम् । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां तत्र वाक्यस्यैव कारणतावधारणात् । अन्यथा
वाक्यश्रवणात् पूर्वमेव सामग्याः सम्भवेन मनसा चक्षु-
रादिना वा साक्षात्कारजननप्रसङ्गात् । वाक्यमपि
तत्र सहकारीति(३) चेन् तर्ह्यायातं वाक्यस्यैव प्रामा-
ण्यम् मनसोऽसाधारणसहकारित्वात् । तस्माच्छब्द
एव तत्र साक्षात्कारहेतुः । यथा च परोक्षत्वव्याप्यमेकं
मानसत्वमपरोक्षत्वव्याप्यमपरमि(४)न्द्रियत्वम्, तद्व-
च्छाब्दत्वमपि द्विविधं, तेन न सांकर्यप्रसङ्गः ।

(१) B reads शाब्दप्र ।

(२) B reads आदि after इति । (३) B omits इति ।

(४) इन्द्रियत्वम् is not read by A.

नन्वेवं विशेषरूपेण कारणतासम्भवेऽपि चक्षुरादीनां षण्णां चक्षुष्ट्वादिविशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां यथा सामान्यकारणतावच्छेदकमपरमिन्द्रियत्वमिष्टम्, एवं शब्देऽपि सामान्यकारणतावच्छेदकं षडिन्द्रियानुगतं वक्तव्यम् । अन्यथा शब्दजन्ये ज्ञानेऽपरोक्षसामान्यमाकस्मिकं स्यात्, शब्दे तत्प्रयोजकाभावात् । तथा च व्यापका(१)भावे तद्व्याप्यशब्दापरोक्षमपि न स्यात्, चाक्षुषत्वादिवत् ।

उच्यते, परोक्षत्वानधिकरणज्ञानकरणत्वमेव सते पतस्वनुगतमपरोक्षज्ञानजकतावच्छेदकं तव षट्स्वनुगतमिन्द्रियत्वमिव, विशेषज्ञानकारणतायाः सामान्यकारणतावच्छेदकत्वं तव मम च समानम् । अन्यथा सामान्यरूपेणेन्द्रियाणां कारणत्वाऽभिदूध्या ज्ञानजकमनःसयोगविशेषाश्रयत्वेन कारणता न स्यात् । तेन चक्षुष्ट्वादिविशेषरूपेण गृहीतकारणानामिव चक्षुरादीनां केनचिदुपाधिनैवोक्तिः शब्देऽपि न व्याहन्यते ।

न चैवं शब्देऽपीन्द्रियव्यवहारापत्तिः प्रत्यक्षज्ञानकारणतावच्छेदकस्यैवेन्द्रियव्यवहारहेतुत्वादिति वाच्यम् । इन्द्रियाणां सतीन्द्रियत्वेन तत्र लौकिकानां प्रत्यक्षव्यवहाराभावात् । परीक्षकाणां च स्वस्वपरिभाषया व्यवहारात् । अथावणत्वविशेषेऽपि तस्योक्तरूपस्य वा

वहारप्रयोजकत्वाङ्गीकारान्न दोषः । किं चेत्तं रूपं
नेन्द्रियव्यवहारहेतुः, कर्मेन्द्रियपञ्चकाव्यापनात् ।
न तेषु मानाभावः “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मै-
कादश” इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैः प्रतिपाद्यमानत्वा-
त्, वचनादानगमनविसर्गानन्दाख्यकार्यपञ्चकान्यथा-
नुपपत्तेश्च । तथा चाविरोधलक्षणे चतुर्थपादे व्यु-
त्पादितं भगवता सूत्रकारेण “नेन्द्रियाणि त-
द्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्” इति ।

सांख्यैरप्युक्तम्, “अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्
द्विविधः प्रवर्तते सर्गः । ऐन्द्रिय एकादशकश्च
गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव ॥ सात्त्विक एकादश-
कः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् । भूतादेस्तन्मात्रः
स तामसस्तैजसादुभयम् । बुद्धोन्द्रियाणि चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः” इति । अस्यार्थः
प्रकृतेः प्रथमकार्यभूतात् महासत्तासामान्यात्मकान्म-
हतोऽहंकारो नाम पदार्थो जात इत्युक्तम् “प्रकृते-
र्महांस्ततोऽहंकारः” इत्यत्र । अधुनाऽहंकारस्य लक्षण-
मुच्यते-अभिमान इन्द्रियोपनीतेऽर्थेऽहमत्राधिकृतः
शक्तः खल्वहं मदर्या एवामी विषया मत्तो नान्योऽ(१)

धिकृतः कश्चिदतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽहं-
 का(१)रव्यपारत्वादहंकारस्य लक्षणम् । तेनाभिमान-
 हेतुरहंकारः । सामानाधिकरण्यं च कार्यकारणयो-
 स्तादात्म्यविवक्षया । स च त्रिविधो भवति, कारणी-
 भूतगुणत्रयभेदात्सात्त्विको राजसस्तामसश्च । सा-
 त्त्विक एव वैकृतवैकारिकश्च(२)ब्दाभ्यामुच्यते, राजस
 एव तैजसश्च(३)ब्देनोच्यते, तामसो भूतादिशब्देन ।
 ततश्च सात्त्विक(३)कादहंकारादेकादेशेन्द्रियसर्गः, यस्मा-
 त्स लघुः प्रकाशकश्च । तामसादहंकाराच्छब्दस्पर्श-
 रूपरसगन्धाख्यपञ्चतन्मात्रसर्गः, यस्मात्स तामसः
 गुरुत्वादावरणात्मकत्वाच्च । राजसस्य तु स्वतन्त्र-
 कार्याभावादुभयसहकारित्वमात्रं स्वतो निश्चलयोः
 सत्त्वतमसोः स्वकार्यं प्रति चालकत्वाद्वजसः । “सत्त्वं
 लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
 गुरु चावरणकमेव तमः” इत्युक्तत्वात् । कारणानुवि-
 धायि च कार्यम् । ए(४)षां च परस्परविरोधिनामप्येक-
 कार्यकारित्वं न विहन्यते, तैलवर्तिवह्निषु परस्परवि-
 रुद्धत्वेऽप्येकप्रकाशाख्यकार्यदर्शनात् । तच्चेत्तं “प्र-
 दीपवच्चार्थतो वृत्तिः,” तस्मादेष विभागः । तत्र

(१) B हंकारस्य । (२) B omits शब्द ।

(३) B reads सात्त्विकाहं । (४) A reads एवं च । *

सात्त्विकाहंकारोपादानकत्वमिन्द्रियत्वं त(१)न्नये इन्द्रियसामान्यवृत्त्यतिरिक्तप्रमाणानङ्गीकाराच्च तत्रातिव्याप्तिः । “सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” इत्युक्तत्वात् । तन्मात्राणां भूतानां च तामसाहंकारकार्यत्वात् ।

ननु सिद्धान्ते “अन्तमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाणी”(२)इति श्रुतौ भौतिकाहारोपपृथग्यत्वश्रवणात्समानजातीय(३)त्वे च तत्संभवान्मृन्मयमित्यादेरेव मृदन्तरेणोपपृथग्भदर्शनाद् “अग्निं वागप्येति चक्षुरादित्यं दिशः श्रोत्रम्” इति च भूतेषु लयश्रवणाल्लयस्य चाकारणेऽनुपपत्तेर्भूतगुणव्यञ्जकत्वे चालोकादिवद्भौतिकत्वमिन्द्रियाणां सिद्धम् । यथा च श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनप्राणानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकत्वादेकैकशस्तु त(४)त्तद्गुणवत्त्वम् । तथा पञ्चगुणग्राहकत्वान्मनसोऽपि पञ्चगुणवत्त्वम्, यदिन्द्रियं यद्गुणग्राहकं तदिन्द्रियं तद्गुणवदिति व्याप्तेः । तथा च मनसः पञ्चभूतात्मकत्वमन्येषां चैकैकभूतात्मकत्वं पर्यवस्यति ।

न च मनसः स्पर्शवत्त्वेनारम्भकत्वप्रसङ्गः, चक्षुरादितुल्यत्वाभ्युपगमात् आरम्भवादानङ्गीकाराच्च ।

(१) B reads तत्र । (२) B reads वाग् ।

(३) B reads समानजातीयेषु तत्सं ।

(४) B reads तद्गुणवत्त्वम् ।

न च सर्वविशेषगुणशून्ये परमाणवभौतिके किञ्चन मानमस्ति, (१) तत्साधकानुमानानामाभासत्वात्, अहं-प्रत्ययेन च स्वप्रकाशकैत्रलात्मगोचरेण सर्वदेहव्यापित्वेनैव तस्य ग्रहात् । एतच्च सर्वमुक्तं वार्तिके “स्वग्राह्यार्थसजातीयमिन्द्रियं स्यात्प्रदीपवत् । रूपस्यैवावभा(२)सत्वान्न चेत्स्याच्छ्रोत्ररूपवत् । न चेदर्थसजातीयं सर्वार्थग्रहणं भवेत् । एकैकस्येन्द्रियस्येह मनोबुद्धयोर्यथा तथा । सर्वभूतात्मकत्वात्तु सर्वार्थग्रहणं तयोः । मनोबुद्धयोरिति ज्ञेयमन्यथा तदसंभवात् । त्वगादिज्ञानशक्ती(३)नां बुद्धिः सामान्यमिष्यते । प्राण एव क्रियाश(४)क्तिः सामान्यं तद्वदुच्यते । शब्दादिभोगसिद्ध्यर्थं श्रोत्राद्या ज्ञानशक्तयः । तद्वत्कर्मोपभोगार्थं वागाद्याः कर्मशक्तयः” इति । “यावद्बुधिरसंव्याप्तिः शरीरे तावदेव तु । बुद्धेः(५) सामान्यवृत्तिस्तद्व्याप्तिरादेहसंक्षयात् । योग्येन्द्रियस्य या यस्य ततोऽन्यत्रापि लक्षिता । वृत्तिस्तस्यैव सा ज्ञेया न स्वभाव-

(१) तत्साधकानुमानानामाभासत्वात् । this reading is omitted by B. (२) B reads वज्रभासित्वा ।

(३) B reads व्यक्तीनां । (४) B reads शक्तिसामान्य ।

(५) B reads बुद्धेः सामान्यवृत्तिः स्याद्व्याप्ति ।

त्रिपर्ययः” इत्यादि च । अत्र मनोबुद्ध्योरित्येक-
स्यैव संकल्पाध्यवसायलक्षणवृत्तिभेदाद् द्वैविध्याभि-
धानम् । चक्षुःश्रवसां चक्षुषा अ(१)वशदर्शनात् पूर्वो-
क्तव्याप्तिभङ्गमाशङ्क्योक्तं योग्येति । तत्रैकस्मिन्न-
पि गोलके स्वस्वकार्यसमर्थमिन्द्रियद्वयमङ्गीक्रियत इ-
त्यर्थः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिययोश्च ज्ञानक्रियाशक्तिभे-
देन २ वैलक्षण्यमुक्तम् । तथा चैकादशस्वनुगतं किंल-
क्षणमिन्द्रियं व्यवहारोपपादकं ? सात्त्विकाहंकारोपा-
दानत्वलक्षणत्वस्य भवद्विरनङ्गीकारादिति ।

उच्यते, प्राणैतरत्वे सत्यपञ्चीकृतभूतोपादानक-
त्वमेव सामान्यत इन्द्रियलक्षणम् । “अन्यत्र श्रेष्ठा-
त्” इति सूत्रे(३)ण प्राणस्येन्द्रियत्वानङ्गीकारादिति
आ(४)द्यं विशेषणम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां च
पञ्चीकृतभूतस्वरूपत्वादेव न तदुपादानकत्वम् । तत्र
सत्त्वांशप्रधानाऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यमन्तःकरणम् ।
तद् वृत्तिभेदाद् द्विधाख्या(५)यते बुद्धिर्मनश्चेति । रजो-
शप्रधानाऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं प्राणः । स च वृत्ति-
भेदात्पञ्चधाख्यायते प्राणोऽपानो व्यान उदानः

(१) B reads शब्दश्रवण । (२) B reads भेदेनैव वैलक्षण्य ।

(३) A reads सूत्रेऽस्य प्राणस्य ।

(४) B reads आद्य ।

(५) B reads व्याख्यायते ।

समान इति । प्राणमनसोरेकात्मकत्वाङ्गीक(१)रणपक्षे-
ऽपि नैतादृशविभागे विवादः, ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ति-
शब्दाभ्यां सत्त्वरजसोरेवाभिधानात् । एवं सत्त्वप्रधाना-
पञ्चीकृताकाशकार्यं श्रोत्रं तदपि चक्षुरादिवद् गत्वैव
ग्राहकं दूरे शब्द इत्यादिप्रत्ययात्, न तु तार्किक-
वन्नित्यमाकाशमस्माकम् । एवं तादृशवायुकार्यं त्वक् ।
तादृशतेजःकार्यं चक्षुः । तादृशाप्(२)कार्यं रसनम् । ता-
दृशपृथिवीकार्यं घ्राणम् । सत्त्वस्य प्रकाशकत्वात् तत्त-
त्कार्याणां ज्ञानेन्द्रियत्वम् । एवं किञ्चिद्रजोमिश्रितस-
त्त्वप्रधानादपञ्चीकृताकाशादुत्पन्नमिन्द्रियं वाक् । ए-
तस्यां च शब्दव्यञ्जकेन्द्रियत्वेन श्रोत्रवदाकाशज-
त्वमेव ।

केचित्तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिदर्शनेन वाच-
स्तैजसत्वमाहुः । तन्न, तत्र तेजःशब्दस्य घृतादिस्नि-
ग्धपार्थिवद्रव्यवाचकत्वात्, 'तेजोऽशितं त्रेधा वि-
धीयते' इत्युपक्रमात्, 'तेजो वै घृतम्' इति श्रुत्य-
न्तरात्तेजोभूतस्याशितुमशक्यत्वाच्च, 'अन्नमयं हि
सौम्य मनः' इत्यत्रापि मनसः केवलपार्थिवत्वाङ्गी-
कारापाताच्च ।

तस्मादस्मदुक्तमेव साधु । एवं तादृशवायुकार्यं
हस्तेन्द्रियम्, आदानादिक्रियाया वाय्वात्मकत्वात् ।
“त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म” इति श्रुतौ प्राणस्य

कर्ममात्मिकत्वाभिधानात् । प्राणवाय्वोश्च संवर्गवि-
 द्यादिषु तादात्म्योपदेशात् । तादृशतेजःकार्यं
 पादेन्द्रियं पादचिकित्सायाश्चक्षुरारोग्य(१)त्वेन वि-
 दितत्वात्तयोरेकजातीयत्वम् । तादृशाप्यकार्यं पाद्वि-
 न्द्रियं स्निग्धत्वात् । तादृशपृथिवीकार्यमुपस्थे-
 न्द्रियं कठिनत्वात् । विस्तरेणैतत्प्रपञ्चितमस्माभिः
 सिद्धान्तविन्दौ । पञ्चदशप्रकरण्यां चायंक्रमः सर्वोऽ-
 प्यभिहितः “वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि
 जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्वीन्द्रि-
 यपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणारुह्यमुपजा-
 यते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा । म-
 नोविकल्परूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ।
 रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि तु ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तैः
 सर्वैः सहितः प्राणो वृत्तिभेदात्स पञ्चधा” इति ।
 तदेवमवान्तरभेदेऽपि अपञ्चीकृतभूतोपादानकत्वस्य सा-
 मान्यलक्षणस्य सम्भवान्नास्माकं मते काचिदनुप-
 पत्तिरित्यास्तां तावत् । तस्मान्नापरोक्षज्ञानकार-
 णत्वेन शब्देऽपीन्द्रियव्यवहारोपपत्तिः ।

न चैवं शाब्दत्वस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां

सांकर्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपाधिभांकर्यवद्
जातिसांकर्यस्यापि अदूषकत्वात्, परोक्षत्वापरो-
क्षत्वयोरेकज्ञानवृत्तित्वेन प्रमात्वाप्रमात्ववज्जातित्वा-
सम्भवाच्च कार्यतावच्छेदकत्वकारणतावच्छेदकत्वान-
न्यथासिद्धत्वानुगतप्रत्ययाभावेनापि जात्यङ्गीका-
रेऽतिप्रसङ्गाच्च । न चेन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वेन प-
रोक्षत्वजातिः सेत्स्यतीति वाच्यम्, तस्य तन्मते
नित्येश्वरज्ञानवृत्तित्वेनास्मन्मते सुखादिभासकनि-
त्यसाक्षिचैतन्यवृत्तित्वेन कार्यतावच्छेदकत्वात् ।
मौमांसकमते गुणगतजात्यनङ्गीकारात् । ईश्वर-
ज्ञानस्य चापरोक्षत्वानङ्गीकारे तत्सिद्धिरेव न
स्यात्, क्षित्याद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वेनैव त-
दनुमानात् । न च जन्यप्रत्यक्षत्वं जातिरस्तु तत्र
बाधकाभावादिति वाच्यम् । अस्तु वा माऽस्तु तत्र का
नो हानिः, प्रत्यक्षत्वन्तु नित्यज्ञानसाधारणं न जा-
तिरित्युक्तम् ।

ननु तवापि अर्थनिष्ठमपरोक्षत्वं दुर्निरूपम् ।
तथा हि-न तावदपरोक्षज्ञानविषयत्वम्, अन्योन्या-
श्रयात्, ज्ञानापरोक्षत्वस्याद्याप्यसिद्धत्वाच्च । नापि
“यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म” इति श्रुतिप्रतिपादितं स्व-
प्रकाशचैतन्यरूपत्वम् । वस्तुगत्या तद्रूपत्वविवक्षायां
सर्वेषामेव पदार्थानां वस्तुतस्तद्रूपतयाऽपरोक्षता-

प्रसङ्गात्, वास्तवापरोक्षतायाश्च व्यवहारेऽप्रयोजक-
त्वात्, अकल्पिततादृशस्वरूपत्वाभ्युपगमे च दशम-
स्त्वमसीत्यादौ तदभावात् । नापि संविदभिन्नत्वेन
भासमानत्वम्, घटादौ तदभावेन परोक्षताप्रसङ्गात् ।
न च चैतन्यसत्तयैव सत्तेव चैतन्यापरोक्षतयाऽपरोक्ष-
तापि घटादीनामिति वाच्यम्, चैतन्यापरोक्षताया
एव स्वरूपातिरिक्ताया अनिरूपणात् । स्वरूपमात्रेण
तदङ्गीकारे च सर्वत्र सत्ताव्यवहारवदपरोक्षव्यवहा-
रोऽपि स्यात् ।

ननु निवृत्ताज्ञानत्वमेव चैतन्यस्यापरोक्षत्वम्,
तच्च क्वचित्स्वत एव सुखादिसाक्षात्कारे, क्वचिच्च मान-
जन्यवृत्तिविशेषेण यथा घटादिसाक्षात्कार इति ना-
तिप्रसङ्ग इति चेत् । एतावता हि निवृत्तिताज्ञानचै-
तन्यस्वरूपाभिन्नत्वेन भासमानो विषयः स्वगोचरज्ञा-
नेऽपरोक्षत्वमादधातीति फलितोऽर्थः, तथा सति तद्-
गोचरज्ञानस्य वैयर्थ्यमेव तत्फलस्य फलम्, पूर्वमेव
जातत्वात् । आवृत्तविषयस्य वा मानजज्ञानमन्तरेण
कथं निवृत्ताज्ञानत्वम् । मानं स्वयमपरोक्षतारहितमु-
त्पन्नविषयस्याज्ञानं निवर्त्य पश्चात्तादृशस्वरूपवि-
षयत्वेनापरोक्षतां लभत इत्यपूर्वप रिडित्यं प्रकटयन्ननु-
मानादिकं कथमेवं पृष्टः किं व्याचष्टास् । आस्तिकः
सन् स्वभाव एवायमिति कथं ब्रूयात् । तस्माद्भूतीनां

यदज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकं रूपं तदेवापरोक्षत्वमि-
ह प्रस्तुतम् । तच्च न चैतन्यस्य वास्तवापरोक्षत्वलभ्य-
मिति तत्र हेत्वन्तरं वाच्यमेव । अत एवापरोक्षपदार्था-
भेदशब्दत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वमित्यपास्तम्, वास्त-
वापरोक्षस्वरूपविषयत्वस्य तत्त्वमस्यादिवाक्ये सम्भ-
वेऽपि दशमस्त्वपसीत्यादावसंभवात् निवृत्ताज्ञानस्य
च शाब्दबोधात्पूर्वमभावात्, यदा कदाचिन्निवृत्ता-
ज्ञानत्वविवक्षायां च पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्याना-
मप्यपरोक्षस्वरूपविषयतयाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वापाता-
त् । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “सत्यं
ज्ञानमननन्तम्” इत्यादिवाक्यानामप्यपरोक्षस्वरू-
पविषयतयाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वेन महावाक्यवैयर्थ्या-
पाताच्च न च प्रमात्रभेदविषयत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वं,
सर्वज्ञत्वादिविशिष्टोऽसीत्यादिवाक्यादपि तथा प्रस-
ङ्गात् । ईश्वरो सदभिन्नः चेतनत्वात् सद्वत्, इत्य-
नुमानादपि तथा प्रसङ्गाच्च । तस्मादस्मदुक्तमेव साधु,
योग्यबदार्थनिरूपितत्वंपदार्थाभेदपरशब्दत्वेनापरोक्ष-
ज्ञानजनकतेति ।

न चैवं सति विचारात्पूर्वमपि शब्दस्यापरोक्ष-
ज्ञानजनकत्वसम्भवे तेनैवाज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्युपपत्तौ
किं विचारेणेति वाच्यम्, तस्यासंभावनादिप्रतिबद्धत्वे-
न तदानीं स्वकार्याजनकत्वात् । विचारेण तु प्रति-

बन्धनिवृत्तौ शब्दजन्यस्य निर्विकल्पापरोक्षज्ञानस्या-
 प्रतिबद्धत्वेन स्वकार्यजनकत्वात् । तत्रायं क्रमः—फलप-
 र्यन्तं ब्रह्मविद्योपदेशेन विहितयज्ञाद्यनुष्ठानान्नित्यानित्य-
 विवेकप्रतिबन्धकश्चित्तदोषः प्रतिहन्यते । ततो
 नित्यानित्यविवेकेन ऐहिकामुष्मिकवैतृष्यप्रतिब-
 न्धकश्चित्तदोषोऽपसार्यते । ततो विषयवैतृष्येन शम-
 दमादिप्रतिबन्धकश्चित्तदोषः । ततः शमादिभिर्वि-
 परीतप्रवृत्तिहेतुकश्चित्तदोषः । ततोऽद्वितीयब्रह्मैक्य-
 विषयवेदान्तशक्तितात्पर्यनिश्चयफलकेन श्रवणाख्य-
 तर्केण क्रियार्थत्वादिभिर्हेत्वाभासैर्वाऽद्वितीयब्रह्मात्मै-
 क्ये वेदान्तानां प्रामाण्यासम्भवरूपश्चित्तदोषः । एवं
 वेदान्तानां प्रामाण्यासम्भावनाप्रचयहेतुभूतचित्तैका-
 ग्यप्रतिबन्धकश्चित्तदोषः प्रमेयसम्भावनाफलकेन मन-
 नाख्यतर्केण । ततोऽन्यानुपरक्तब्रह्मात्मैक्यविषयसं-
 स्कारप्रचयहेतुज्ञानवृत्तिफलकेन प्रयत्नेन निदिध्या-
 सनाख्येनानादिप्रवृत्तदेहात्मज्ञानजनितसंस्कारप्रचय-
 चित्तदोषोऽपसार्यते । ततोऽशेषदोषशून्ये स्थिरे
 स्वभावस्वच्छचित्तदर्पणे पूर्ववदेव वेदान्तवाक्येन
 जनिता अखण्डवाक्यार्थविषया या वृत्तिः सर्वदोषर-
 हितत्वादप्रतिबद्धा स्वतः प्रामाण्यादेव कृत्स्नमज्ञान-
 तत्कार्यं निवर्तयति ततः परं न शङ्कान चोत्तरम् ।

तदुक्तम् “पुरुषापराधमलिना धिषणा निरवद्य-
चक्षुरुदयापि यथा । न फलाय भर्तुर्विषया
भवति श्रुतिसम्भवापि तु तथात्मनि धीः ॥
पुरुषापराधविगमे तु पुनः प्रतिबन्धकव्युदस-
नात्सफलामणिमन्त्रयोरपगमे यथा सति पाव-
काद् भवति धूमलता ॥ पुरुषापराधविनिवृत्ति-
फलः सकलो विचार इति वेदविदः । अनपेक्ष-
तामनुरुध्य गिरः फलवद् भवेत्प्रकरणं तदतः”
इत्यादि ।

तस्माद्वितीयब्रह्मात्मैक्यबोधस्यापरोक्षस्य स्वतः
प्रमाणस्यापि बलवद्भिर्देवैः परोक्षतामिवाप्राप्ताण्य-
मिवापाद्याविद्यानिवर्तकत्वमभिभूतम् । विचारेण तु
दोषापगम एव केवलं क्रियते, न किञ्चिदाधीयते,
तेन न स्वतःप्राप्ताण्यभङ्गप्रसङ्गः । तस्माच्छ्रमादिस-
म्पन्नेन परिव्राजकेन मुमुक्षुणा गुरुमुपाश्रित्य चतुर्ल-
क्षणमीमांसया विचार एवानुष्ठेयः फलपर्यन्तमिति
विचारमेव विभज्य प्रदर्शयामः । तत्सिद्धमात्मैवा-
विद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्षः । तत्साधनं च वे-
दान्तवाक्यकरणकोऽन्यानुपरक्तब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार
एव श्रवणाद्यपनीतप्रतिबन्धः सन्निति सर्वं समञ्ज-
सम् ।

न्यायैर्विद्वत्त्वदुष्टानिह कपिलकणादाश्रपादादिवादा-
 नादायाऽदुष्टमेकं श्रुतिमितममृतद्वारमद्वैतवादम् ।
 वेदान्तैकग्रमेयं परमसुखमयं ज्ञानमज्ञानशून्यं
 मोक्षं व्याचक्षते यं कमपि सुकृतिनः सोऽ(१)हमेवास्मि पूर्णः

इति श्रीवेदान्तकल्पलतिकायां श्रीमतपरमहंसपरिव्राज-
 काचार्यमधुसूदनसरस्वतीकृतायां सहाधनाऽप-
 वर्गनिरूपणं नाम स्तवकः ।

श्रीमद्भोपालकृष्णार्पणमस्तु

(१) The text reads स्ते, but I propose this reading.

The first of these is the fact that the
the first of these is the fact that the
the first of these is the fact that the
the first of these is the fact that the

The second of these is the fact that the
the second of these is the fact that the
the second of these is the fact that the
the second of these is the fact that the

The third of these is the fact that the
the third of these is the fact that the
the third of these is the fact that the
the third of these is the fact that the

The fourth of these is the fact that the
the fourth of these is the fact that the
the fourth of these is the fact that the
the fourth of these is the fact that the

श्रीः

वेदान्तकल्पलतिकायामुद्भूतवाक्यानामकारा-

दिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

प्रमाणप्रतीकम् पृष्ठाङ्कः पङ्क्त्यङ्कः मूलग्रन्थः तद्व० नाङ्कः

(अ)

अग्निं वागप्येति०	८३	१०	छान्दोग्योपनिषद्	३।२।१
अज्ञानेनावृतं०	६५	१५	भगवद्गीता	५।१५
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	७	४	ब्रह्मसूत्रम्	१।१।१
अनृतेन हि प्रत्यूढाः०	६५	१३	छान्दोग्यो०	८।३।२
अन्नमयं हि सोम्य०	८३	६	छान्दोग्यो०	६।५।४
	८६	१७		
अन्यत्र श्रेष्ठात्	८५	११	ब्रह्मसूत्रम्	२।४।१७
अभिधेयाविनाभूत०	३९	१७		
अभिमानोऽहंकारः०	८१	९	सांख्यकारिका-कारिका	१।०।२४-२६
अविद्याया अविद्यात्वे०६७		१५	बृहदारण्यकोपनिषद्	
			वार्त्तिकम्-कारिका	१८१
अविद्यायाः परं पारं०	६५	९	प्रश्नोपनिषद्	६।८
अविनाशी वा०	११	१	बृहदारण्यको०	४।५।१४
अशरीरं वाव०	१२	१७	छान्दोग्यो०	८।१।११
अस्थूलमनणु०	४७	१४	बृहदारण्यको०	३।८।८

(आ)

आकाशवत्सर्व०	११	६		
आत्मा कर्त्तादि०	१२	२	बृहदारण्यकवार्त्तिकम्	

आनन्दो विषयानुभव० ६४ ८ पञ्चपादिका पृ० ४ पं० ३

(इ)

इच्छाद्वेषप्रयत्न० १० १५ न्यायसूत्रम् अ १।१।१०

(व)

उत्पत्तिरासिर्विकृतिः० १७ १४ बृहदारण्यकवार्त्तिकम्
-का० २३६

(औ)

औत्पत्तिकस्तु० १५ १६ मीमांसासूत्रम् १।१।५

(क)

कामः संकल्पो विचिकि० ७३ ११ बृहदारण्यकोपनिषद् १।५।३

(१) किं च मानादविज्ञाता० २३ १४ बृहदारण्यकवार्त्तिकम्

-का० २८९

कृतं कृत्यं प्राप्तं० ३८ १०

क्षीयन्ते चास्य० २१ २० मुण्डकोपनिषद् २।२।८

(ग)

ग्रामादि किञ्चिदमा० २५ ८ बृहदारण्यकवार्त्तिकम्

-कारिका० ८८५-८८८

(घ)

चतुष्टयी शठदानां० ४२ १२

(त)

त इन्द्रियाणि० ८१ ७ ब्रह्मसूत्रम् २।४।७१

तत्त्वभावाद्० ६५ १ श्वेताश्वतरोपनिषद् १।१०

तं त्वौपनिषदं० ५९ ९, १३ बृहदारण्यकोपनिषद् ३।९।२६

तदेतद् ब्रह्म० ४७ ६ ,, २।५।१९

(३)

तद् यथेह०	१८	७	छान्दोग्यो०	८।१।१६
तमेव विदित्वा०	१८,	१८	} श्वेता०	३।८
	६४	१८		
तरति शोकम्०	६५	७	छान्दोग्यो०	७।१।३
तरत्यविद्यां०	६५	७		
तस्माद् बोधात्मकत्वेन०	६८	८	मीमांसा वार्त्तिकम्-	
			चोदना सूत्रम्, का०	५३
तीर्णो हि तदा०	७४	६	बृहदारण्यकोपनिषद्	
				४।३।२२
तेजोमयी वाक्	८६	१३	छान्दोग्यो०	६।५।४
तेजो वै घृतम्	८६	१६		
तेजोऽशितं०	८६	१५	छान्दोग्यो०	६।५।३
त्रयं वा इदं०	८६	२२	बृहदारण्यकोपनि-	
			षद् १।६।१	

(८)

दशमे पुरुषे०	८१	३	बृहदारण्यकोपनि-	
			षद् ३।८।४	
दुःखजन्मप्रवृत्ति०	११	१७	न्यायसूत्रम्	१।१।२
दैवी ह्येषा गुणमयी०	६५	२	भगवद्गीता	७।१।४

(न)

न चक्षुषा गृह्यते०	५८	१३	} मण्डकोपनिषद्	३।१।८
	७२	१२		
न युक्तं कामना०	२५	३	बृहदारण्यकवार्त्तिक-	
			कम्-कारिका	२८०
न स पुनरावर्तते	१८	२१	कालाग्निरुद्रोपनिषद्,	३
न च पुनरावर्तते	,,	,,	छान्दोग्यो०	८।१।५।१

नान्यदज्ञानतो०	२६	१५	सुरेश्वरवार्तिकम्
नाभावनिष्ठो०	२८	७	वार्तिकम्
नावेदधिन्मनुते०	३०,	१६,	}
	५९	१४	
	७२	१५	
नासतो विद्यते०	१५	१८	भगवद्गीता २।१६
नीहारेण प्रावृताः०	६५	१३	ऋक्संहिता १।८२।७

(प)

परागर्धप्रमेयेषु०	६०	१५	
पुरुषापरार्धमलिना०	९२	१	संक्षेपशारीरकम्-अध्याय १, श्लोक १४
प्रकृतेर्महां०	८१	१७	सांख्यकारिका-कारिका २।
प्रदीपवच्चार्थतो०	८२	१८	का० १३

(व)

बुद्धेर्गुणेनात्म०	७४	१०	श्वेताश्वतरो० ५।८
(१) बृहतेर्षातो०	४८	९	ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् पृष्ठ ४२ पङ्क्ति ३
बृहद्बृहि०	४८	४	धातु पाठः, म्वादिः ७३६-७३७
ब्रह्मविदाप्नोति०	४६	१८	तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१
ब्रह्म वेद०	६५	६	मुण्डकोपनिषद् ३।२।९

(भ)

भूयश्चान्ते०	६६	१८	श्वेताश्वतरोपनिषद् १।१०
--------------	----	----	-------------------------

(म)

मनसा ह्येव पश्यति	७४	६१	बृहदारण्यकोपनिषद् १।५।३
मनसैवानु०	७३,	२	}, , ४।४।९
	७४	५	
सृतयोः स सृत्यु०	२०	१४	}, , ४।४।९
सृष्ट्यरविद्या०	६४	२०	

(१) "बृहते र्षातोर्षानुगमाद्" इति पाठो भाष्ये दृश्यते ।

(५)

(य)

य एतद्विदुः	२०	१३	श्वेताश्वतरो ३।१०
यतो ज्ञानं	१८	१०	पञ्चपादिका
यतो वा इमानि०	४७	१४ }	तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१
	९३	१० }	
यतो वाचो०	४७	११ }	” २।४१
	५९	१२ }	
	७२	१३ }	
यत्राप्यतिशयो०	२३	२१	मीमांसाश्लोकवार्तिकम्- चोदनासूत्रम्, कारिका ११४
यत्साक्षादपरोक्षं	८८	२०	बृहदारण्यको ३।४।१
यदान्या ओषधयो०	४६	९	
(१) यदाप्नोति यदादत्ते०	४८	११	पुराणम्
यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते०	६४	५	बृहदारण्यको ४।४।७
यद्वाचानम्युदितं	७२	१२	केनोपनिषद्, ख० १४।
यन्न दुःखेन०	४६	१३	सांख्यतत्त्वकौमुद्यामु- दुनोऽयंश्लोकः
यन्मनसा०	३३	७ }	केनोपनिषद् ख० १५
	७२	११ }	
यस्य च दुष्टं करणं०	६९	६	मीमांसाभाष्यम् १।१।६
यौगिको योगरूढश्च०	४	१४	वैयाकरण

(ब)

वराहं गावो०	४६	१०	
विज्ञानं यच्च तनुते०	७४	१३	तैत्तिरीयो २।५।१
विज्ञानादिविशेष०	१२	७	ब्रह्मसिद्धिः

(१) "यश्चाप्नोति" इत्यादिपाठोऽस्मिन्नादर्शगुस्तके विद्यते ।

विद्यत्पवनतेजोऽम्बु० ८७

८ पञ्चदशप्रकरणे, प्रकरण

श्लोः १८-२२

विद्यद्बस्तु०

६०

७ बृहदारण्यकवार्तिकम्

का० ५४३, ५४४

वेदेनैव यद्वेदि०

५९

१५,

३२

१५ }

(३)

शान्तः खल्वयं०

१३

१६

न्यायभाष्यम्

१।१२

शान्तो दान्त०

७

१

बृहदारण्यको०

४।४।२३

(स)

सत्यं ज्ञान०

३०

२० }

तैत्तिरीयो०

२ १।१

९०

१० }

सत्त्वं लघु०

८२

१३

सांख्यकारिका-का०

१३

सधीः स्वप्नो भूत्वा ७४

११

बृहदारण्यको०

४।३।७

स मानसीनः

७३

१

सर्वं वेदा यत्रैकं

७३

१

समानः सन्नुभ०

७४

११

बृहदारण्यको०

४।३।७

साक्षी चेता०

७३

१९

श्वेताश्वतरो०

६।११

सामान्यकरणवृत्तिः ८३

३

सांख्यकारिका

का-२९

सृष्टीरुपद०

४२

८

स्थूलापह्नु ति०

२७

६

स्वयाच्छार्थं सजा०

८४

५

स्वतः सिद्धार्थ०

६०

१०

बृहदारण्यक वार्तिक-

अस्मिन् ग्रन्थे समुद्रता न्यायाः—

श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायः—पृ० ३८ पं० ७

सृष्टिमिष्टवतो मूलमपि हारितम्—पृ० ६३ पं० ८

अर्थजरतीयन्यायः—पृ० ७५ पं० १०

तद्वैतोरेव तदस्तु किं तेन—पृ० ७६ पं० १२

यदसाधारणं कारणमिति न्यायः—पृ० ७९ पं० ९

शब्दसूची ।

(अ)

अजहत्स्वार्था

लक्षणा शब्दो द्रष्टव्यः पृ० ३९, ८; ४९, ८

इदं विश्वभ्रमोपादानम्- पृ० १८, ११

अस्यैकत्वम्: पृ० ६२, ५

सर्वप्रमाणवाच्यस्वरूपत्वं च० पृ० ६६, १०

द्रष्टव्यपरिच्छिन्नत्वजहत्त्वैरस्य विनाशित्वनिश्चयः पृ०
६६, १७

अद्वैत

एतत्प्रतिपादकश्रुतेः सदद्वैतपरत्वम् दृष्टसिद्धिकार-
कतेन पृ० २६, ३

अधिष्ठानत्व

पृ० ५३, ५

अनिर्वचनीय (जाति)

जातिशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ३७, १३-१४

अनिर्वचनीयख्याति

पृ० ५१, १७

अनुभव

पृ० ५९, १

अनुभवत्व

अस्य जातित्वाभावः पृ० ७६, १६

अन्तःकरण

इदं द्विधा (बुद्धिः मनश्च) पृ० ८५, १६

अन्यथाख्याति

पृ० ५१, १५; ७७, ४; ७७, ९

अपरोक्ष

ज्ञानशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ३०, ७; ७५, ९; ९०, ९-१९

अपरोक्षत्व

एतत्तत्त्वज्ञानम् पृ० ५७, ५, ८९, १०-१५

इदमर्थनिष्ठम् पृ० ३१, ४; ९०, १

ज्ञानशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ८६, १७

अपरोक्षप्रमात्व

प्रमात्वशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ५९, १३

अपवर्ग

मोक्षशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ४, ७

अपुनरावृत्ति

पृ० ६३, १६

अप्रामाण्य

अबोधकत्वलक्षणम् ३१, ६

सापेक्षत्वलक्षणम् ७७, १७

अभाव

अस्वाधिकरणानतिरिक्तत्वम् पृ० १६, १३ (वेदान्तिमतै)

अस्याविद्याप्रतियोगिकस्य चैतन्यात्मकत्वम् पृ० २६, १०

एतत्कल्पनाऽविद्यामूला पृ० २६, १३

अयं भूतलादिस्वरूपः प्राप्ताकरमते पृ० २८, २

एतत्प्रतियोगिकाभावस्तार्किकैर्नाङ्गीक्रियते पृ० २८, ५

अभिधा

वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ३५, १७

अर्थक्रियाकारित्य

पृ० ५१, १८

अवच्छेदक

अस्य कल्पितत्वम् पृ० ५१, १, ५

अवच्छेदकद्वैविध्य

पृ० ७८, ३

अवच्छेद्य

अस्य वास्तवत्वम् पृ० ५१, २

अविद्या

अस्याः सर्वदुःखोपादानत्वम् पृ० ६, ६

० निवृत्तिर्दुर्निरूप्या पृ० २४, १

० निवृत्तेर्दुर्निरूपत्वखण्डनम् पृ० २५, १६

० पञ्चमप्रकारत्वम् इष्टसिद्धिकारमते पृ० २५, १७

० निवृत्तेः सम्भाष्याः पञ्च प्रकाराः पृ० २५, ७-२६, १

० निवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वनिरासः पृ० २६, १०

० निवृत्तेः स्वरूपं ग्रन्थकारमते पृ० २६, १४

(आ)

आकाश

अस्य ओन्नकारणत्वम् पृ० ८६,

आत्मन्

अस्य स्वरूपम्—

(१) नास्तिकमतम्—

(क) लौकायतिकमतम् पृ० २,५

(ख) सौगतमतम्—

A. विज्ञानवादिमतम् पृ० २,१९

B. साध्यनिकमतम् पृ० २,१७

(ग) आर्हन्तमतम् पृ० २,२०

(२) आस्तिकमतम्—

(क) वैशेषिकतार्किकप्राभाकरमतम् पृ० ११,१३

(ख) महाचार्यमतम् पृ० १४,९

(ग) नय्यमीमांसकमतम् पृ० १५,७

(घ) सांख्ययोगमतम् पृ० १५,१२

अस्य नित्यानुमेयत्वम् पृ० २२,१७ (सांख्यादिमतम्)

० धीगिकत्वं पुराणे दर्शितम् पृ० १८,१०

आप्तवाक्य

अस्य शक्तिग्राहकत्वम् पृ० ४५,१८

आरम्भवाद

पृ० ७६,२०

आर्यसमाज

पृ० ६३,२०

आस्तिक

पृ० १०,२; ८९,१९

(६)

इन्द्रिय ।

ज्ञानकर्तृभेदेनास्य द्वैविध्यम् पृ० ८५,६

शब्दस्यैतद्विशेषत्वशङ्का पृ० ८०,१८

(१) एतल्लक्षणम् —

(क) न्यायवैशेषिकमतेन पृ० ७८, ५ ७

(ख) सांख्यमतेन पृ० ८३, १

(ग) सिद्धान्तमतेन पृ० ८५, १०

अपरस्यास्य बडिन्द्रियानुगतत्वम् । पृ० ८०, ३-५

इष्ट

एतद् द्विविधम् पृ० २४, १४

(क) वस्तुतोऽप्राप्तम्, पृ० २४, १५

(ख) प्राप्तमप्यप्राप्तमिव पृ० २४, १६

(ई)

ईश्वर

एतज्ज्ञानस्यापरोक्षत्वम् पृ० ८८, १०

(उ)

उदान

पृ० ८५, १८

उपचार

वृत्तिशब्दे द्रष्टव्यः पृ० ४०, २

उपमान

अस्य शक्तियहे कारकता पृ० ४५, ८

उपलक्षण

अस्य स्त्रीत्तरकाले उपावर्तकत्वम् पृ० २९, १ (औपनिषदमतेन)

उपस्थेन्द्रियः

पृ० ८७, ५

उपाधिसांकर्य

अस्य दीप्तत्वाभावात् पृ० ८८, १

उपासना

अस्या मुक्तावावश्यकत्वम् पृ० ३, १० (वैशेषिकमतेन)

(ऐ)

ऐकभविक्रपक्ष

अस्य निर्युक्तिकत्वादनिराकरणम् पृ० २१, ५

(क)

करण

ज्ञानकरणत्वावच्छेदेन परोक्षज्ञानजनकत्वम् पृ० ३०, ११

कल्पित

अवच्छेदकशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ५१, १

विषयताशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ६०, १८

प्रकारशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ६०, १८

काणाद

एतन्मतं तत्तद्विषयकं तत्तच्छब्दोपरि द्रष्टव्यम् ।

कामना

इयं मोक्षविषयिणी तत्साधनविषयिणी च नादेतु-

नर्हति पृ० ७, १८

(१) चार्वाकाणाम् पृ० ८१

(२) सौनतानाम्—

(क) योगाचाराणाम् पृ० ८, ६

(क १) सन्ताननिवृत्तिपक्षे पृ० ८, ६

(क २) सन्तानान्तर्भावपक्षे पृ० ७, १०

(ख) शून्यवादिनाम् पृ० ९, ३ (माध्यमिकानाम्)

- (३) आर्द्धतानाम् पृ० ९,५
(४) औपनिषदातिरिक्तानाम् पृ० १३,२
(५) वैशेषिकतार्किकप्रामाण्यकराणाम् पृ० ११,२०
(६) मीमांसकानाम्—
(क) भट्टाचार्याणाम् पृ० १४, ९
(ख) आत्मनिष्ठसुखादिनाम् पृ० १५,४ (जरन्ती-
सांसकानाम्)
(ग) नव्यमीमांसकानाम् पृ० १५, ७

कार्य

एतल्लक्षणम् ८२, १६

कैवल्य

मोक्षशब्दो द्रष्टव्यः पृ० १६, ५१

क्षोदक्षम

पृ० ३४, १७; ५०, ९

क्रियाशक्ति

अस्या रजःपर्यायता पृ० ८६, २

(ग)

गौणी

वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ३९, ९

अस्या ब्रह्मण्यसम्भवः पृ० ४४, ६; ४९, १५

तत्र चास्याः स्वीकारः संक्षेपशारीरककाराणां प्रौढ्या ४९, १७

(घ)

ग्राणम्

अस्य पृथिवीकार्यत्वम् पृ० ८६, ८

(८)

(घ)

चक्षुः

अस्य तेजःकार्यत्वम् पृ० ८६, १

चार्वाक=लौकायतिक

लौकायतिकशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ८१,

वित्तदोष

अयं षड्विधः } पृ० ८१, ४-८१, ११
एतन्निवृत्तिक्रमः }

चेतन

आत्मशब्दो द्रष्टव्यः ।

चैतन्य

आत्मशब्दो द्रष्टव्यः ।

अस्याज्ञाननिवर्तकत्वम् पृ० ५०, १६

चैतन्यविषयता

अस्या जडत्वापादकत्वम् पृ० ५९, ११

चैतन्यापरोक्षता

अस्याः स्वरूपातिरिक्तत्वानिरूपणम् पृ० ८९, ६-७

(ज)

जघन्या

अस्यानिरूपणम् पृ० ३४, ११

इयं द्विविधा

इयं तृतीयाऽप्येकेषां मते पृ० ३९, ८

वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः

जडत्व

अस्याज्ञानविनाशित्वनिश्चये हेतुत्वम् पृ० ६६, १७

एतदापादकत्वं फलत्वठ्याप्यत्वस्य पृ० ५९, २१

जन्यप्रत्यक्षत्व

अस्य जातित्वेऽभ्युपगमवादः ८८, १३

जहदजहलक्षणा

लक्षणाशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ४३, १९; ४६, १०

अस्या जहदजहत्स्वार्थलक्षणापदेनापि व्यपदेशः पृ० ३

जहदजहत्स्वार्था

अस्या चद्देशः पृ० ४२, ४

अस्या लक्षणम् पृ० ४२, १९

० ब्रह्मण्यसम्भवश्च पृ० ४६, १०

इयमेव भागलक्षणा पृ० ४३, ५

जहत्स्वार्था

अस्या चद्देशः पृ० ४२, ४

० लक्षणम् पृ० ४४, १

० ब्रह्मण्यसम्भवश्च पृ० ४९, १३

जाति

अस्या गुणगताया अस्वीकारो भीमांसकमतेन पृ० २२, ३; ८०, १०

वेदान्तिमतेऽस्या अनिर्वचनीयत्वम् पृ० ३७, १४

जातिसांकर्य

अस्यादूषकत्वम् पृ० ८८, २

जीवन्मुक्ति

अस्यामुपपत्तिं वक्ष्याम इति प्रतिज्ञा पृ० ६६, ५

ज्ञान

अस्य द्रव्यत्वम् पृ० ५८, ९

अज्ञाननिवर्तकस्यास्य स्वरूपे विकल्पः एतन्निवर्तकः

तत्सम्भवश्च पृ० २९, ६

इदं द्विविधम्—

(१) केवलचैतन्यम् पृ० २९, ७

(२) वृत्तिरूपम् पृ० २९, १०

सत्यत्वादिना विकल्प्य तदसम्भवप्रतिपादनञ्च पृ० २९, १०

तथाहि—

(क) सत्यत्वेन पृ० २९, १०

(ख) मिथ्यात्वेन पृ० २९, १२

(ग) सप्रकारकत्वेन पृ० ३०, १७

(घ) निःप्रकारकत्वेन पृ० ३०, २

(ङ) परोक्षत्वेन पृ० ३०, ७

(च) अपरोक्षत्वेन पृ० ३०, १०

निष्कामभूतादप्यस्मात्पारमार्थिकी ब्रह्मप्राप्तिर्न विरु-
ध्यते पृ० ५२, १४

(त)

तादात्म्य

अस्य कार्यकारणयोर्भाट्टैः स्वीकारः पृ० १५, १०

तेजः

अस्य घृतादिस्निग्धद्रव्यवाचकत्वम् पृ० ८६, १४

त्वच्

अस्या वायुकार्यत्वम् पृ० ८६,६

(द)

दुःख

अस्य बुद्धिधर्मत्वं सांख्ययोगैर्मन्यते पृ० १५,१३

एतल्लक्षणम् (नैयायिकमतेन) पृ० ४,१

(ध)

धर्म

अस्य योगजस्य पदार्थसामर्थ्यानुसारेणातिशयहेतुत्वम्

पृ० २२,२०

धर्मकल्पना

इयं लघ्वी धर्मिकल्पनापेक्षया पृ० ७१,९

धर्मिकल्पना

पृ० ७१,९

ध्वंस

अस्य विनाशिभावप्रतियोगिनिष्ठातिशयविशे-

षानतिरिक्तत्वम् पृ० १६,१३

अस्य तार्किकाभ्युपगतस्य निष्प्रतियोगिकस्यासिद्ध-

त्वम् पृ० १६,१९

अयं सदसद्विलक्षणः पृ० १७,६

(न)

नास्तिक

पृषां मते मोक्षकामनाऽनुपपत्तिः पृ० १०,१

निर्विकल्प

सत्यादिपदेभ्योऽपि एतद्रूपविशिष्टतया उपस्थिते-

सम्भवः पृ० ४७,२

अस्य तार्किकसिद्धस्य नित्यानुमेयत्वेनापरोक्षत्वा-

भावः पृ० ५६,२१

निश्चयत्व

एतत्तलक्षणम् पृ० ५६,१

नीलाचलनाथ

एतद्भजनेनाज्ञाननिवृत्त्यनुभवः पृ० ६५,१८

नीलाचलनायक

पृ० ६,३

(७)

पदार्थ

एषां षट्त्वं वैशेषिकमतेन पृ० ३,९

पदार्थज्ञान

अस्य प्रमाणान्तरावश्यकत्वम् पृ० ७९,८

परमाणु

एतत्स्वरूपस्य मनसोऽप्रामाणिकत्वम् पृ० ४२,२६

परोक्ष

ज्ञानशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ३,११

परोक्षत्व

अस्य जातित्वाभावः पृ० ८८,३

अस्य जातित्वाशङ्का तत्त्वग्रहणं च पृ० ८८,७

पादेन्द्रिय

अस्य तेजःकार्यत्वम् पृ० ८७,३

पाचिवन्द्रिय

अस्य जलकार्यत्वम् पृ० ८७,४

पारमार्थिकत्व

अस्य बाधाभावस्य प्रयोजकत्वम् पृ० ५२,१७

पुरुषोत्तम

एतद्दर्शनादिना पापादिनिवृत्तिः पृ० १८,५

प्रकार

अस्य भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम् ६१,१

प्रतिबन्धचतुष्टय

अस्य स्वरूपम् ६०,६२

कल्पितेनऽप्येतेन प्रतिबिम्बवास्तवबिम्बानुमानम्

पृ० ५२,१०

प्रत्यक्ष

इदमेव केवलं प्रमाणं लौकायतिकमतेन पृ० २,८

अस्य विद्यमानोपलम्भस्त्वनियतः पृ० ७७,६

तत्त्वं न जातिः पृ० ८८,१५

प्रत्यभिज्ञा

अस्या स्मृतेः कारणतानिरासः पृ० ७६,६

प्रमाण

अज्ञाननिवर्तकस्यास्य प्रमाणकलावस्थास्वरूपम् पृ०

५४,७;५७,४ पृ० ६१,१३

प्राण

अयं वृत्तिभेदात्पञ्चधा पृ० ८५,१७

(१४)

(फ)

फल

अस्य चैतन्यमात्रपरत्वम् पृ० ६०,४

एतद्व्याप्यत्वस्य जडत्वापादकत्वम् ५९,१९

(ख)

बाध्यबाधकभाव

अत्र बीजस्वरूपम् पृ० ३८,८-९

विम्ब

अस्य प्रतिविम्बापेक्षया वास्तवत्वम् पृ० ५२,११

बुद्धि

अन्तःकरणशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ८५,१६

ब्रह्म

अस्य व्युत्पत्तिः पृ० ४८,५

० यौगिकार्थश्च पृ० ४८,७-८

निर्विकारावस्थम् पृ० १९,११

ब्रह्मविषयता

अस्याः स्वरूपम् पृ० ५८,५-६

(भ)

भागलक्षणा

लक्षणाशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ४३,५

भावत्व

अज्ञानाविनाशित्वप्रयोजकस्यास्य स्वरूपप्रश्नः पृ० ६६,८

भावना

अस्याश्चातुर्विध्यं योगाचारमतेन पृ० ११,१७

एतच्चतुष्टयस्य मोक्षहेतुत्वं सौगतमतेन पृ० १९,१८

अत्र मानानाव इति सिद्धान्तः पृ० १९, १८

साधनशब्दो द्रष्टव्यः

भावना

परोक्षज्ञानजन्याया अस्या अपरोक्षज्ञानाजनकत्वम्

पृ० १०, ५

भ्रान्ति

अस्याः प्रानाकरैरस्वीकारः पृ० २१, १९

(प्र)

मनस्

अस्य परोक्षापरोक्षज्ञानजननस्वभावाङ्गीकारः पृ० ११, १८

अस्य प्रानावयम् पृ० ११, १०

ज्ञान्तःकरणशब्दो द्रष्टव्यः पृ० ८५, १६

मानसीनत्व

अस्य लक्षणम् पृ० १३, ४

मिथ्यात्व

अस्य द्वैविध्यम् पृ० ५२, १-८

(१) स्वरूपतः

(२) विषयतः

मुख्या

एतल्लक्षणम् (तार्किकमतेन) पृ० ३४, १२

,, (मीमांसकमतेन) पृ० ३४, १५

वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः

सुसुप्त

अस्य स्वरूपम् पृ० १४, १४

मूलाज्ञान

अस्य सर्वशक्तिमत्त्वम् पृ० ६३, ११

अस्य नाशे न पुनरावृत्तिः पृ० ६३, १३

मोक्ष

एतत्स्वरूपं तत्तन्मतेन—

(१) तत्र लौक्यायतिकानाम् पृ० २, ४

(क) तदेकदेशिनाम् पृ० २, १०

(२) सौगतानाम्—

(क) विज्ञानवादिनाम् पृ० २, १२

(ख) साध्यमिकानाम् पृ० २, १७

(३) आर्हतानाम् पृ० २, २०

(४) काणादानाम् पृ० ३, ६

(५) नैयायिकानाम् पृ० ३, १३

(६) अपरेषाम्—(मीमांसकविशेषाणाम्) ४, ४

(७) प्राभाकराणाम् पृ० ४, ८

(८) भाट्टानाम् पृ० ४, १२

(९) तदनुयायिनाम् पृ० ४, १८

(१०) साङ्ख्यानाम् पृ० ४, १८

(११) पातञ्जलानाम् पृ० ५, ३

(१२) त्रिदण्डिनाम् पृ० ५, ९

(१३) तद्विशेषाणाम् पृ० ५, १३

(१४) तदनुयायिनामपरेषाम् पृ० ५, १४

(१५) पाशुपतानाम् पृ० ५, १८

(१६) वैष्णवानाम् पृ० ५, २०

(१७) हिरण्यगर्भानाम् पृ० ५, २२

(१८) ओपनिषदानाम् पृ० ६, ३, ५०, ९, ९२, १८

औपनिषदपक्षारिक्तपक्षज्ञपणपत्रसंख्या कामना-
साधनशब्दपत्रसंख्ययैव गतार्थेति नेहोपन्यस्ता ।

(य)

योग

एतल्लक्षणम् पृ० ३८,१

एतस्यापि कारणता ब्रह्मपदशक्तियहे नास्ति पृ० ४८,३

योगरूढि

इयं भाट्टैर्नैयायिकैश्च स्वीक्रियते, पृ० २०,१२

,, प्राप्ताकरैर्वेदान्तिभिश्च नाभ्युपगम्यते पृ० २०,१४

(र)

रजस्

अस्य स्वकार्यं प्रति चालकत्वम् पृ० ८२,१३

रसन

अस्याप्यकार्यत्वम्, पृ० ८६,७

रूढि

अस्या लक्षणम् पृ० ३७,१७

इयं सर्वतो बलवती ३८,४

अस्या ब्रह्मण्यसम्भवः पृ० ४४,७

(ल)

लक्षणा

अस्या उपपत्तिरन्विताभिधानवादे पृ० ३६,५

अस्याः पदार्थनिष्ठत्वम् अभिहितान्वयवादे पृ० ३६,१४

एतल्लक्षणम् पृ० ३८,९

अस्यास्त्रैविध्यम् पृ० ४२,२

अस्या द्वैविध्याशङ्का तत्समाधिश्च पृ० ४३,१५

(१) अजहत्स्वार्था—

अस्या लट्शेषः पृ० ४२,३

,, लक्षणम् पृ० ४२,४

,, ब्रह्मण्यसम्भवं पृ० ४९,८

(२) जहदजहत्स्वार्था—

जहदजहत्स्वार्थाशब्दो द्रष्टव्यः

(३) जहत्स्वार्था

जहत्स्वार्थाशब्दो द्रष्टव्यः

लिङ्ग

अस्य षड्भेदाः पृ० ६७,३

लौकायतिक

एतन्मतं तत्तद्विषयकं तत्तच्छब्दोपरि द्रष्टव्यम् ।

(व)

वर्ण

एषां कल्पितहृत्स्वत्वादिसंसर्गावच्छिन्नानां यथार्थज्ञान—

कर्तृत्वं भीमांसकैरिष्यते पृ० ५१,७

वाक्

अस्या आकाशकार्यत्वम् पृ० ८६,१०

,, तैजसत्वाशङ्का तन्निरासश्च पृ० ८६,१३

वाक्यशेष

अस्य शक्तिग्राहकत्वम् पृ० ४६,८

स च द्विविधः—

(१) विधिरूपः—पृ० ४६,८ ४७,४

(२) निषेधरूपश्च पृ० ४७,५-४८,२

विज्ञानवादिन्

एतन्मतं तत्तद्विषयकं तत्तच्छब्दो परि द्रष्टव्यम्

विशेषगुण

एते मनःसंयोगजन्या नवसंख्याका वैशेषिकातार्किकप्राभा-

करैरङ्गीक्रियन्ते पृ० ११, १३

विश्वेश्वर

अयं ग्रन्थकृत् दीक्षागुरुः पृ० १, ८

विषयता

अस्याः कर्मत्वापादकत्वम् पृ० ५७, १०

,, वास्तवत्वास्वीकारः पृ० ५८, २

इयमतिरिक्ता नैयायिकैर्नाङ्गीक्रियते पृ० ३५, १

वृत्ति

पदानामियं द्विधा पृ० ३४, १०

(१) मुख्या=अभिधा=शक्तिः

अस्या उद्देशः पृ० ३४, ११

अस्याः स्वरूपतार्किकमतेन पृ० ३५, १३

,, ,, नीमांसकमतेन पृ० ३४, १५

,, ,, सिद्धान्तमतेन पृ० ३५, ८

एतद्ग्रहोपायाः पृ० ४४—४७

इयमपि द्विविधा—

(क) रूढिः (रूढिशब्दो द्रष्टव्यः)

(ख) योगः (योगशब्दो द्रष्टव्यः)

(२) अचन्या

इयमपि द्विविधा

(क) लक्षणा (लक्षणाशब्दो द्रष्टव्यः)

(ख) गौणी

अस्या उद्देशः पृ० ३६, ८

,, लक्षणम् पृ० ३९, १३

,, अतिरिक्तवसिष्ठान्तः पृ० ४०, १३

,, ब्रह्मण्यसम्भवः पृ० ४९, १५

ब्रह्मणि स्वीकारः संक्षेपशारीरककाराणां प्रौढिवादमात्र-

मिति संप्रदायः पृ० ४९, १८

इयमालङ्कारिकैर्लक्षणासङ्घेऽन्तर्भाविता पृ० ४१, १

(ग) उपचाराख्याप्यपरा जघन्येत्येके पृ० ४०, १

अस्या लक्षणम् पृ० ४०, २

(३) व्यञ्जना

इयमालङ्कारिकैस्तृतीया वृत्तिर्न्यते पृ० ४१, १

अस्यास्त्रैविध्यम् पृ० ४१, १३-१४

एतत्खण्डनम् पृ० ४१, १६

अस्या अभ्युच्चयेन स्वीकारश्च पृ० ४२, १

,, ब्रह्मण्यसम्भवश्च पृ० ५०, १

वृत्ति

(इयं ज्ञानाख्या)

अस्या अन्यथासिद्धत्वम् पृ० ५०, १७

एतद्विषयताया जहस्त्वानापादकत्वम् प ० ५९, ११

वृद्धि

पृ० ५३, ८

वैधर्म्य

अस्य शक्त्याहकत्वम् पृ० ४५, १३

(२१)

व्यञ्जना

वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः

व्यान

पृ०-८५, १८

(श)

शब्द

अस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वाशङ्काः पृ० ३०, १०

अस्य षड्विधत्वं वैयाकरणमतेन पृ० ४०, १४

शक्ति

अस्या अतिरिक्तपदार्थत्वम् सीमांसकमतेन पृ० ३५, १०

वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः

शाब्दत्व

इदं द्विविधम् पृ० ४३, २

श्रुतार्थापत्ति

अनया ब्रह्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वसाधनम्

पृ० ६४, १८; ६५, १०

श्रुति

अनयाऽपि ब्रह्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वसाधनम्

पृ० ६४, ३८

श्रोत्र

अस्याकाशजत्वम् पृ० ८६, ४

(स)

सत्तानवधारण

अस्य लक्षणम् पृ० ५५, १८

सत्यात्व

एतल्लक्षणम् पृ० ५२, ३-५

समवाय

पृ० ४२, १७

संप्रदाय

पृ० ४९, १८

संसर्ग

मीमांसकमतेऽसतोऽस्यावच्छेदकावम् पृ० ११, १६

साधन

श्रीपनिषदपक्षातिरिक्तस्य मोक्षविषयकस्यास्य निराकरणम्—

तत्र-सौगतानाम् पृ० १९, १५

आर्हतानाम् पृ० २०, ६

नैयायिकवैशेषिकाणाम् पृ० २०, ७

ऐक्यविकानाम् पृ० २१, ५

सारूप्यानाम् पृ० २१, ७

प्राभाकराणाम् पृ० २१, १८

योगिनाम् पृ० २२, ५

श्रीपनिषदपक्षेऽपि तदमुपपत्तेराशङ्का तत् समाधिश्च

पृ० २३, १०

सामान्य

इदमनिर्वचनीयम् पृ० ३७, १४

सिद्धत्व

एतल्लक्षणानि पृ० २६, ९

(२३)

स्मृतित्व

अस्य जातित्वाभावः पृ० ७६, १६

स्वभाव

आस्तिकेनैतद्वादास्वीकारः पृ० ८९, २२

स्वभावत्व

आगन्तुकस्यैतदनुपपत्तिः पृ० ५५, १२

स्वरूप

पृ० ८९८, ९०-९





अथ शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	१८	पाशुपत	यथोक्तपाशुपत
६	१७	परिज्ञयाय	प्रतिबन्धपरिज्ञया
८	६	सौगत	अतः सौगत
११	८	स्वयमेवाभावात्	स्वस्यैवाभावात्
११	२२	B...भोक्तृत्व	A...भोक्तृ—
११	१८	वादापत्तेः	वादापत्तेः
९	२५	A...परिमाणत्वं	B...परिमाणत्वं
११	२६-२७	A स्वर्गान्तर्भावम्	स्वर्गादावन्तर्भावेन
१०	१८	स्वयमस्वार्थ एव	स्वयमसंहतः स्वार्थ एव
११	१	अविनाशि	अविनाशी
१६	६	वा	वा
११	११	(१)	
११	२०	ता निष्प्रति	तानिष्प्रति
१९	४	कालेनानावृत्ति	कालेऽनावृत्ति
२०	१९	तेन	तेन तेन
२३	२	भट्टाचार्याः	भट्टाचार्याः
११	८	नन्दैकज्ञानात्मकम्	नन्दैकज्ञानात्मकम्
२४	१	दुर्निरूपत्वात्	दुर्निरूपत्वात्
२५	५	कालावच्छिन्न	कालानवच्छिन्न
११	१६	निवृत्ते दुर्निरूपत्वं	निवृत्ते दुर्निरूपत्वं
२६	१२	त्वेऽप्यं	त्वेऽप्यं

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७	५	द्वैता	द्वैता
॥	६	स्थूलापहृति	स्थूलापहृति
२७	१०	नानान्येन	नानान्येन
२८	७	निष्ठो	निष्ठो
॥	१८	प्रागपि	प्रागपि
३०	६	कारकज्ञाना	कारकाज्ञाना
॥	१६	बिन्मनुते	बिन्मनुते
३२	२१	स्यस्यस्वयं	स्य स्वयं
॥	२२	ऽतनाश्रिता	तमाश्रित
३३	७	मनसा मनुते	मनसा न मनुते
३४	९	धर्माती	धर्माती—
३७	८	वाच	वाचक—
३७	२०	B	A
३८	२	शब्द	शब्द
३९	१३	संबन्धो	संबन्धो
॥	१८	रिष्ट	रिष्टा
४०	२	नियतसंबन्धेनान्यत्र वृत्तिर्लक्षणा,	A inserts this reading (in note).
४१	१	ख्याऽपरा	ख्याऽपरा
४१	२	मुख्या लक्षणा	मुख्या लक्षणा
४२	५	वाच्यार्था	वाच्यार्था
॥	१२	चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिरिति “चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिः” इति	

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

१४	इत्यादी गुणः	इत्यादी गुणः
१९	शक्यैकदेश वृत्तिः	शक्यैकदेशे वृत्तिः
४४ १	जहल्लक्षणा	जहल्लक्षणा ।
४६ १३	वाक्यशे	वाक्यशे—
४७ १२	निवर्तन्ते न	निवर्तन्ते” “न
४९ ११	न्तरानु	न्तरानु—
५० ९	क्षोदक्षमं	क्षोदक्षमं
५० १५	न्तःकरणा	न्तःकरण
५२ ६	विषय	विषय
५३ २	कारकैव	कारिकैव
५४ १	तज्ज्ञानस्य	तज्ज्ञानस्य
१२	प्रकार	प्रकार
५६ १	निश्चयत्व	निश्चयत्व
७	निवर्ते	निवर्त
१२	प्रत्यक्षानुनि	प्रत्यक्षानुमि-
१४	प्रत्यक्षत्वा(१)	प्रत्यक्षत्वा(१)-
५७ २१	निवर्तकता	निवर्तकता
२१	मुपचर्यत-	मुपचर्यत
५८ २०	अन्वदेव	अन्यदेव
६० ८	कुम्भस्यैवं दशा	कुम्भस्यैवं दृशा
१९	क्ति प्रमा	क्तिप्रमा
६२ १८	स्वीकारे	स्वीकारे

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

६३ २१ (३) B

(३) A

६४ २० रविद्या

रविद्या

६५ १ तत्त्वभावाद्भूयश्चा

“तत्त्वभावाद् भूयश्चा

” १३ प्रत्यूढा नीहारेण

प्रत्यूढाः” “नीहारेण

” १४ प्रावृता

प्रावृताः

६६ १२ प्रतिकूलतर्क परा

प्रतिकूलतर्क परा

६७ ९ तत्त्वज्ञानवि

तत्त्वज्ञानवि-

६७ १६ माना(२)द्यात्मा

माना(२) घाता

” १७ युज्यते

युज्यते

७० ६ बहुच

बहुच

” ८ कलुप्त

कलुप्त

” १९ संवादा

संवादा

” २१ वैदिकम्

वैदिकम्

७१ १६ भेष

भेष

७२ ४ तानाश्रयसापेक्षत्वं

तानाश्रयसापेक्षत्वं

७२ १० मात्

मात् ।

” १५ दृहन्तम् । वेदेनैव

दृहन्तम्” । “वेदेनैव

” १९ तत्त्वौ०

तं त्वौ०

” २१ महत्त्वं नालोकादि

महत्त्वेनालोकादि

७४ ७ हृदयरय

हृदयस्य

” ८ कामादीना

कामादीनां

” १० द्वेगुणे

द्वेगुणे—

” ” चैव” “आरा

चैव आरा

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

१३ विविधानां

विविधानां

१५ १६ क्षुपः

क्षुपः संस्कारसहकारेण

परोक्षज्ञानजनकत्वम्,

अथवा संनिकृष्टविषयेऽ-

परोक्षज्ञानजनकत्वमाव-

स्य चक्षुषः

१६ १७ तृतीयः

तृतीयः

१८ मस्तिथेन

मस्तिथेन

२१ ज्ञात्पादकत्व

ज्ञात्पादकत्व

१७ ४ न्यथारूप्याति

न्यथारूप्याति

१२ नैतावतासापेक्ष

नैतावतासापेक्ष

१८ परोक्षापा-

परोक्षाप-

१८ ८ ततश्चक्षु

तच्चक्षु

१३ निरूपितत्वं पदार्था

निरूपितत्वं पदार्था-

१९ १३ सामग्र्याः

सामग्र्याः

१९ २१ (३) इति

(३) इति

८० ४ शुब्देऽपि सामान्य

शुब्देऽपि सामान्य

५ ज्ञानेऽ

ज्ञानेऽ-

९ सत्तेप्तस्व

सप्तस्व

१६ रादीना

रादीनां

२० याणा मती

याणामती

८१ १ बहार

तद्रूप्यबहार

३ आत्मे-

आत्मे-

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

- ११ ७ नेन्द्रियाणि
 ८२ १५ चावरणक
 " २० (२) B
 " २१ सात्त्विकाहं
 ८३ १२ भूर्त
 ८४ ६ रूपवत्
 " १४ भोगार्थवागा
 " २२ ठयासि
 ८७ ४ तादृशापकार्य
 ८८ २० परिहृत्यं
 ८९ ६ दशमस्त्वपसि
 " ११ मननन्तं
 ९१ ३ ब्रह्मविद्योपदेशेन
 " १३ ग्यप्रति
 ९२ ५ नात्सफला
 " " पगमे यथा
 ९३ २ दुष्ट
 " ४ मोक्षं व्याचक्षते

शुद्धम्

- त इन्द्रियाणि
 चावरण
 (२) A
 सात्त्विकाहं
 भूर्त
 रूपवत्
 भोगार्थ वागा
 ठयासि
 तादृशापकार्य
 पाणिहृत्यं
 दशमस्त्वमसि
 मनन्तं
 ब्रह्मविद्योद्देशेन
 ग्यप्रति
 नात्सफला ॥
 पगमेतु यथा
 दुष्ट
 मोक्षं व्याचक्षते